

Fig. 1. Kirken set fra øst. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *The church seen from the east*

RØNNINGE KIRKE

ÅSUM HERRED

Kirken (»Rynigh«) er tidligst nævnt 1397 i et tingsvidne, der omtalte, at Niels Jensen Ryning (Rønning) (-1326-) til Rønninge Søgård var begravet her, 'som det bevistes ved gamle mænds vidnesbyrd'.¹ Blandt senere ejere af sognets hovedgård var (fra 1577) Caspar Markdanner (1533–1618), lensmand på Koldinghus 1585–1617. Markdanner udviste stor interesse for sin lokale kirke (jf. prædikestol, herskabsstole, gravsten og gravkrypt), hvor han også varetog hvervet som kirkeværge, en post der gik videre til hans arvinger.² Frederik Markdanner finansierede således omfattende

arbejder 1623, da kirkens bygningsfond forringedes med 803 mark.³ 1688 blev kirken solgt af Kronen til den daværende ejer af Rønninge Søgård, Knud Urne til Juulskov (1634–1705),⁴ og fulgte siden de skiftende ejere af herregården, indtil den 1916 overgik til *selveje*.⁵ Som det fremgik 1801, besad ejeren *kaldsret*.⁶

Værnehelgen. Kirken var i senmiddelalderen viet til Skt. Søren,⁷ efter hvem også et sognegilde var navngivet.⁸

Rolfsted (s. 3801) var *anneks* fra reformationstiden og indtil 1992. Til Rolfsted hørte også fra 1555 Ferritslev Sogn, hvis kirke blev revet ned o. 1590 (jf. s. 3839).⁹

Fig. 2. Kirken set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *The church seen from the south east.*

Kirken ligger på en bakke centralt i den store landsby (jf. fig. 3), en bebyggelsesstruktur, der svarer til biskop Jacob Madsens beskrivelse 1590: 'på et højt bjerg i byen og skoven'.¹⁰ I sognet ligger desuden landsbyen Røjerup, der nu er opslugt af stationsbyen Langeskov, sognets befolknings- og erhvervsmæssige tyngdepunkt.

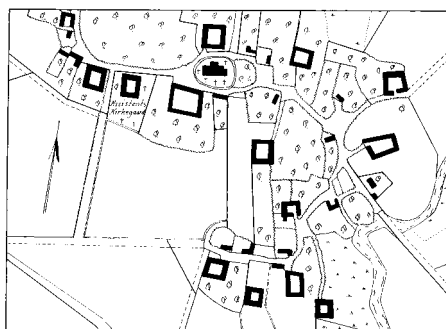

Fig. 3. Matrikelkort. 1:10.000. Målt af Knud Nielsen 1785. – *Cadastral map.*

Kirkegården (omkring kirken) anvendes siden anlæggelsen af en ny kirkegård (jf. ndf.) 1861 ikke længere til begravelse, men henligger græsklædt med få, nyere træer. Den var 1590 »paszelig rum« (af passende størrelse)¹⁰ og synes da også at have bevaret sin udstrækning. *Hegn og indgange*. Den hegnes af et ensidigt kampestensdige. Kampestensmuren, der nævnes 1590,¹⁰ var 1601 forfalden,¹¹ og det anførtes 1631, at den i årenes løb burde forbedres med mur- og tagsten.¹² Kirkegården har to indgange, hovedporten i vest og en ganglåde i syd. Hovedporten (jf. fig. 13) har rektangede granitpiller med pyramideafslutning fra o. 1800¹³ med køreport og fodgængerlåde, mens gangporten har en enkelt låge hængt på nyere, grovere tildannede piller.

Hovedindgangen havde 1631 en muret *†kirkegårdsportal* ('muren over kirkeporten'), da omtalt som forfalden ligesom tre årtier senere.¹² Portalens overdel blev nedbrudt 1670 og stenene lagt i kirken.¹⁴ Ganglågen hang 1820 i »de gammeldags grundmurede Skuur«.¹⁵ *†Kirkeristene* var 1631 for-

faldne og manglede helt 1665.¹² To $\dagger$ riste nævnes 1820.¹⁵ En $\dagger$ kirkelade omtales 1590 som 'gammel'.¹⁰ Samme år fandtes fire træer (*beplantning*) på kirkegården,¹⁰ der 1819 blev planeret og forsynet med fortov og gange.¹⁵

En *ny kirkegård* sydvest for kirken blev indviet 21. okt. 1861, hvorefter der ikke længere foretoges begravelser på den gamle.¹⁶ Anlæggelsen synes til dels motiveret af et behov for ekstra arealplads i forbindelse med genbegravelsen af de ældre kirkepatroners kister efter rydningen af kirkens nordkapel (jf. s. 3775 og 3777, nr. 4). Et antal yngre kister overførtes dog til et nyopført privat gravkapel ved Rønninge Søgård (s. 3791).⁵ Det oprindelige areal på ca. 0,4 ha blev yderligere fordoblet i første halvdel af 1900-tallet ved en udvidelse mod syd,⁵ vel ikke mindst betinget af befolkningstilvæksten i Langeskov. Ældre kastanjetræer langs langsiderne vidner om den oprindelige udstrækning. *Hegnet* udgøres af et delvist hækbevokset kampestensdige. Fem *indgange* (tre køreporte og to ganglåger) har alle tremmefløje hængt på granitpiller.

Bygninger på og ved kirkegården. Et *ligkapel* på tre fag med sadeltag er formentlig opført kort efter 1921.¹⁷ Den røde teglstensbygning har kamtak-kede gavle, med hvidtede cirkel- og højblændinger (med hængestave) flankeret af savfriser. Såvel dør som vinduer er fladbuede og falsede. Øst for kirkegården findes *præstegården* fra 1922 og et *søgnehus* fra 1988, benævnt »Grubehuset« efter værkstedshytter fra vikingetiden fundet på stedet.

BYGNING

Kirken ældste del er, vel o. 1250, opført af tegl og bestod af skib og smallere $\dagger$ kor. I senmiddelalderen gennemgik den store ændringer. Skibet forlængedes mod vest, og et våbenhus tilføjedes på skibets sydside. Et relativt lavt tårn blev i 1430'erne opført oven på vestforlængelsen, koret forlængedes mod øst i 1460'erne, og efterfølgende blev skibet forhøjet og forlænget mod øst på bekostning af det romanske kor. Samtidig eller kort herefter blev våbenhuset og tårnet forhøjet, og endelig – i middelalderens sidste årtier – opførtes et stort kapel ved skibets nordside.

Fig. 4. Kirken set fra syd. Blyantstegning ved Ferdinand Richardt 1867. – *The church seen from the south.*

Den romanske kirke bestod af skib og et smallere tårnkor, af hvis østgavl er bevarede rester i østgavlen af det senere forlængede skib (jf. ndf.).

Grundplan. Koret var relativt kort i forhold til bredden, ca. 5,1×6,4 m, og med langmurene flugtende med skibets inderside, ligesom skibet også er kort i forhold til bredden, ca. 12×8 m.

Materiale og teknik. Skibet er opført af munkesten i munkeskifte over en syld af rå kamp. Bemærkelsesværdig er den ringe murtykkelse, idet såvel skibets langmure som korets østmur kun er 2½ sten, ca. 70 cm, tykke, og vestgavlen kun tre sten tyk. Der ses talrige eksempler på riffelhugget tegl anvendt i lisenerne og det søndre portal-fremspring (jf. ndf.).

Facadedekoration. Skibets langmure har været prydet af hjørnelisener, af hvilke den nordvestre er bevaret i fuld højde og inkorporeret i den senere vestforlængelses langmur. Dette gælder også den sydvestre, der dog delvist dækkes af våbenhuset, og som er stærkt forstyrret af ommuringer og kun giver sig til kende ved et spring i murflugten. Den tilsvarende i nordmurens østende indgår i pillen mellem de to arkader til nordkapellet og ses tillige på loftet i den søndre lomme mellem ka-

Fig. 6a-f. Aksonometriske rekonstruktioner af seks stadier i kirkens bygningshistorie. 1:500. Tegnet af Freerk Oldenburger 2016. a. O. 1250. Den romanske kirke (s. 3700). b. 1400-25. Tilføjelse af våbenhus (s. 3708) og skibets forlængelse mod vest (s. 3708). c. 1430'erne. Tilføjelse af tårn (s. 3709); samt 1460'erne. Korets forlængelse mod øst (s. 3711). d. 1470'erne(?). Skibets forhøjelse og forlængelse mod øst (s. 3711) samt våbenhusets og tårnets forhøjelse (s. 3715). e. O. 1500-25. Tilføjelse af kapel mod nord (s. 3722). f. O. 1875. Forhøjelse af tag over skibet (s. 3728). — *Axonometric reconstructions of six stages in the construction history of the church.* a. C. 1250. The Romanesque church. b. 1400-25. Addition of porch and western extension of nave. c. 1430s. Addition of tower; 1460s. Eastern extension of chancel. d. 1470s?. Heightening and eastern extension of nave, heightening of porch and tower. e. C. 1500-25. Addition of northern chapel. f. C. 1875. Heightening of roof.

pellets to hvælv (fig. 95). De tre sten brede lisener, der kun springer ca. 4 cm frem, er opmuret i en fra det øvrige murværk let afvigende skiftegang, idet tre løbere veksler med to løbere, flankeret af bindere.¹⁸ De af lisenerne indrammede facadefelter har forneden været afsluttet af et, formentlig skråkantet, sokkelled, der forløb bindigt med lisenernes forside. Rester heraf ses nu kun bevaret i

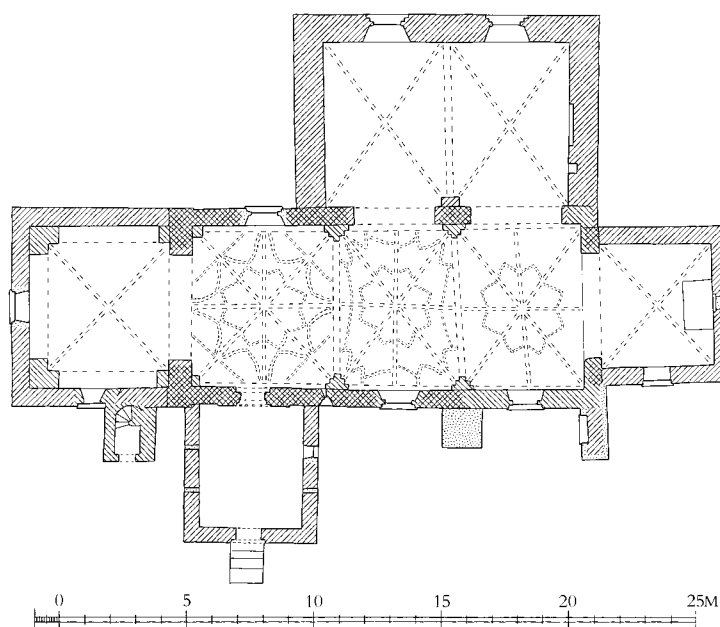
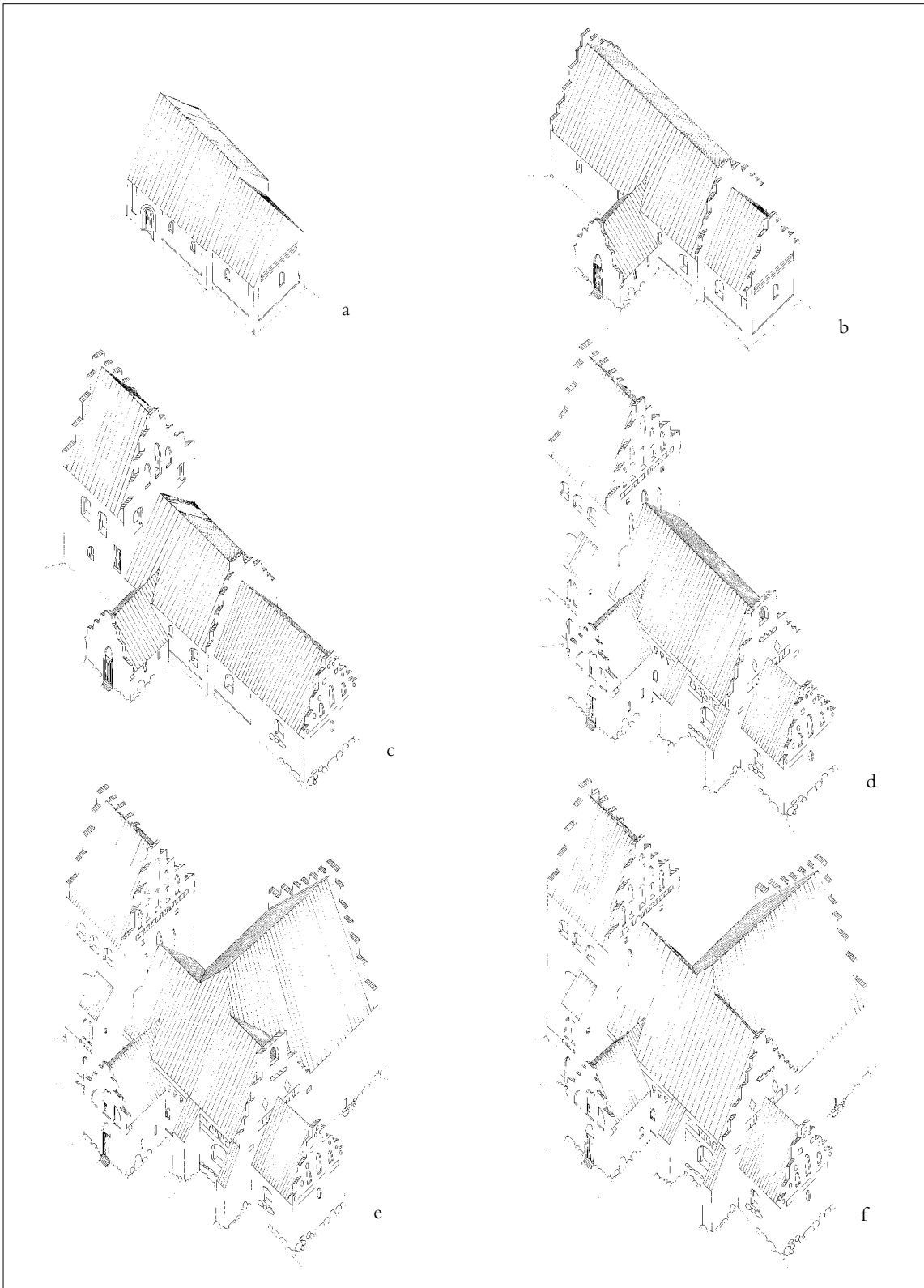
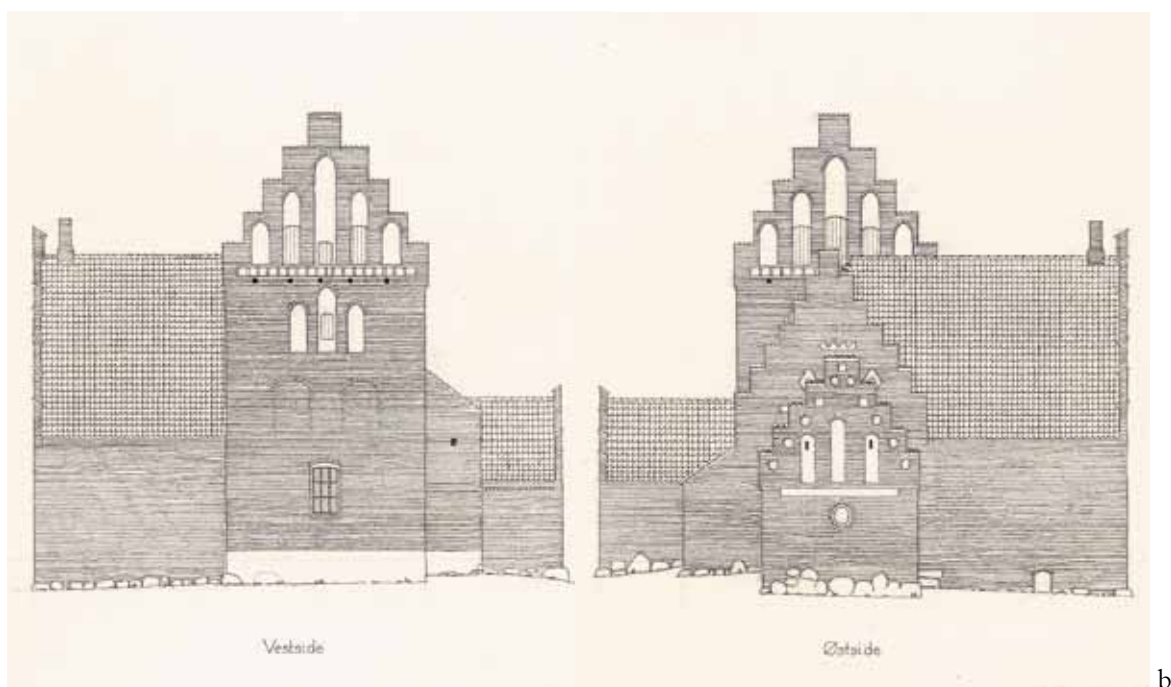
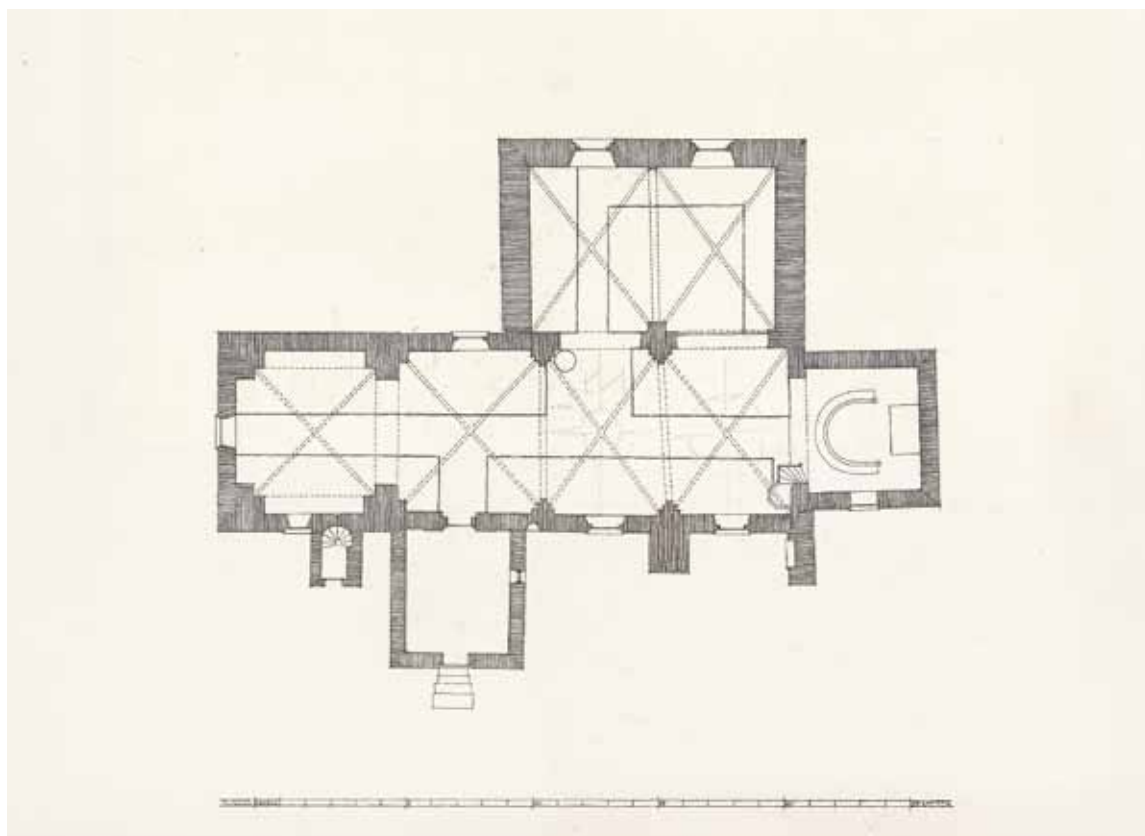

Fig. 5. Plan. 1:300. Målt af Thorvald Nygaard 1918, suppleret af Kirstin Eliassen og tegnet af Freerk Oldenburger 2016. — *Plan.*

b

a

Fig. 7a-b. Opmålinger. 1:300. Målt og tegnet af Thorvald Nygaard 1918. a. Plan. b. Opstalter af vest- og østfacaden.
 – Measurements. a. Plan. b. Elevations of west and east facade.

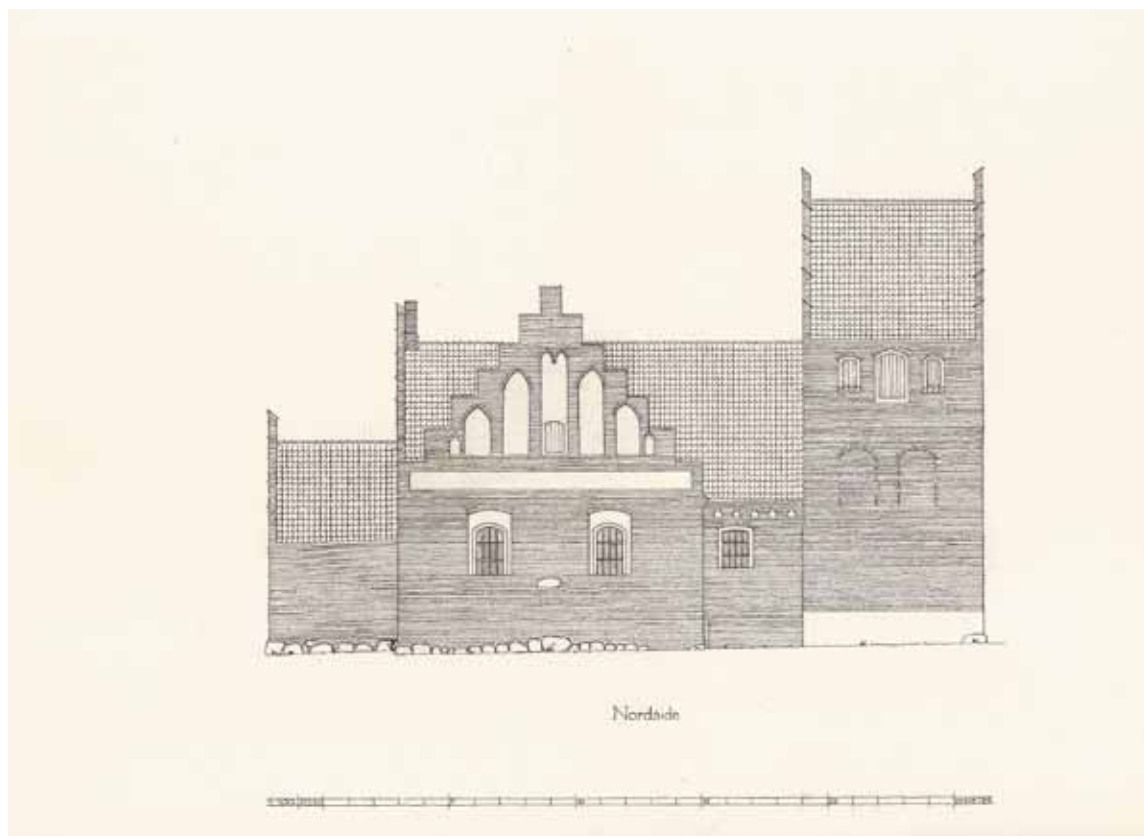
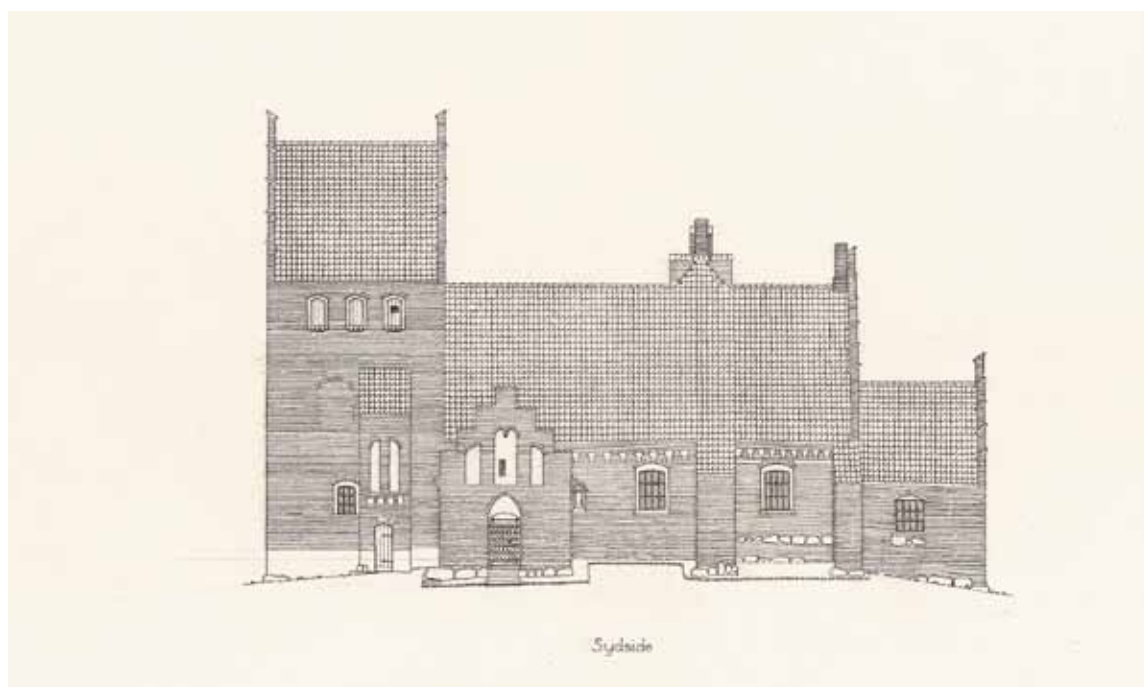

Fig. 7c-d. Opmålinger. 1:300. Målt og tegnet af Thorvald Nygaard 1918. c. Opstalt af sydfacaden. d. Opstalt af nordfacaden. – *Measurements. c. Elevation of south facade. d. Elevations of north facade.*

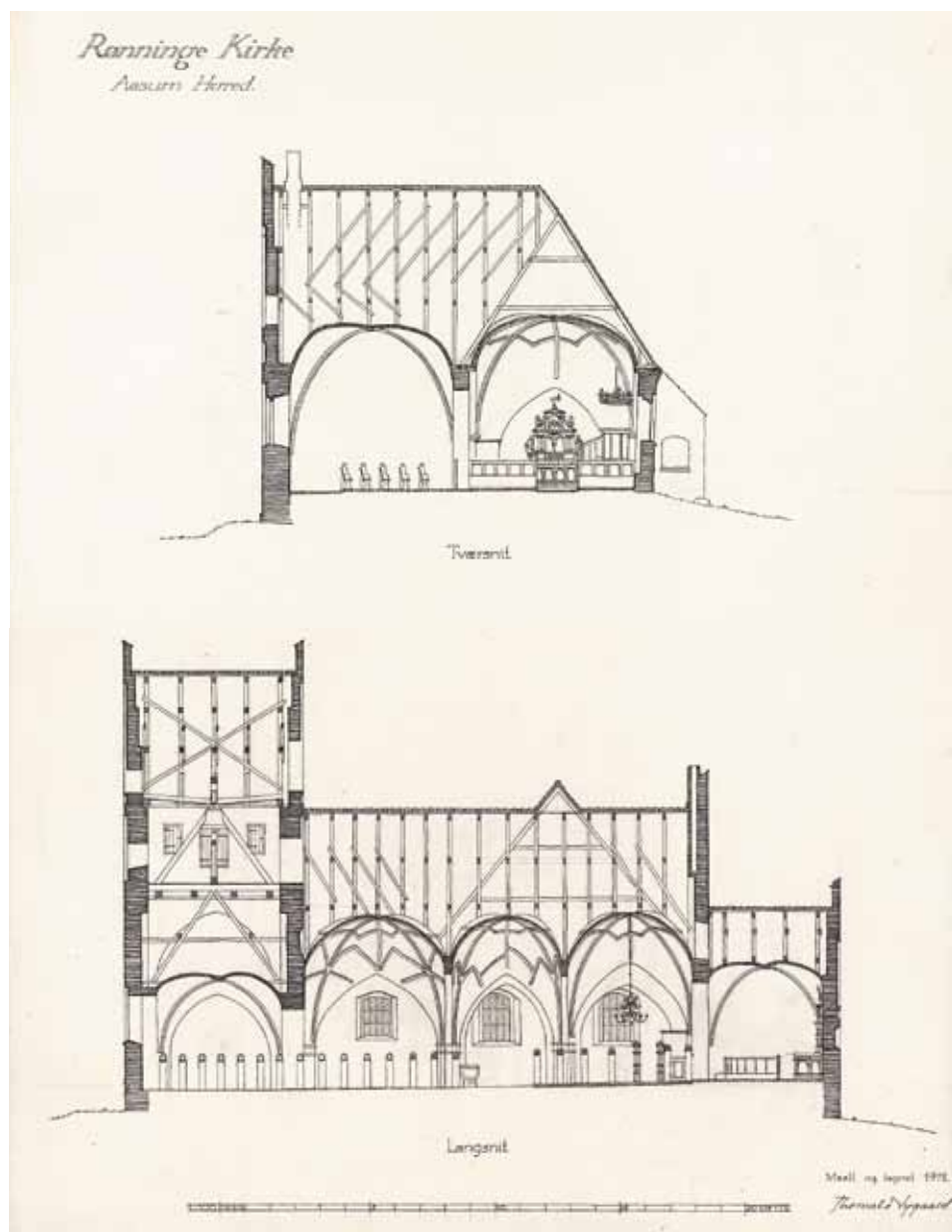

Fig. 7e. Opmålinger. 1:300. Tværnit af skib og nordkapel set mod øst samt løngdesnit set mod nord. Målt og tegnet af Thorvald Nygaard 1918. — *Measurements. Cross section of nave and north chapel looking east and longitudinal section looking north.*

tilknytning til nordsidens vestre lisen, mens sydsidens er forsvundet ved senere ommuringer (jf. fig. 23). Den toleddede sokkel, der i dag ses inde i våbenhuset på hver side af portalfremspringet (jf. ndf.), kan være tilføjet ved en restaurering ved arkitekt Knud Lehn Petersen, Odense, i 1927.¹⁹

Koret kan have haft tilsvarende udsmykning. Facadefelternes øvre afslutning er forsvundet i forbindelse med en senere forhøjelse af langmurene (jf. s. 3711). Sporene af skibets romanske tagværk på vestgavlens inderside viser imidlertid, at der kun kan være fjernet to til fire skifter. Den øvre

Fig. 8. Det romanske skibs syddør (s. 3705). 1:20. Målt og tegnet af Vilh. Petersen 1885. – *South door of Romanesque nave.*

afslutning har derfor sandsynligvis blot bestået af en udkraget falsgesims, eventuelt suppleret med et savskifte (jf. ndf.). Af udsmykningen på korets østgavl er bevaret en kort strækning af to savskifter med et mellemfaldende glat skifte (fig. 12), der ses i den nordvestre hvælvlokke i det nuværende kor. De ligger en smule højere end gesimsniveauet i det senere kor og dermed formentlig også i det oprindelige kor. De har derfor sandsynligvis indgået i gavltrekantens udsmykning.

Skibets vestgavl er bevaret på nær den øverste gavlskifte og er delvist synlig fra tårnets mellemstokværk (fig. 20). Den er udsmykket med et

hammerkors, i hvis bund, der er trukket ca. en kvart sten tilbage, er rester af oprindeligt puds (fig. 11). Dens inderside er også delvist bevaret og har tydelige spor at skibets oprindelige tagværk (jf. ovf. og fig. 31-32). Murtykkelsen indskrænkes opefter ved tre vandrette tilbagetrækninger af murflugten.

Døre. Skibet har haft døre i nord og syd omtrent midt i det vestre fag. Den velbevarede, forment udformede *syddør* er anbragt i et bredt portalfremspring (fig. 8 og 10). Dette springer blot ca. 4 cm frem i forhold til facadeplanet ligesom lisennerne og er opmuret i samme karakteristiske skif-

tegang som disse. Fremspringets øvre afslutning er forsvundet ved en senere restaurering. Soklen kan, som ovenfor nævnt, være tilføjet 1927. Den rundbuede portal overdækkes af et helstensstik, der primært er opmuret af løbere – dog ses to bindere i hvert fjerde skifte – hvorover et prydskefte af krumme løbere. Døren har helstensdyb og -bred fals, hvori er opstillet en trekvartsøjle, ligesom stikket ledsages af en vulst. I vederlags-højde er profilerede kragbånd, smal retkantet liste over rundet led, der tillige bærer stikket på fremspringets forside. Søjlestavene har foroven et terningkapitæl umiddelbart under kragbåndet og forneden en base, hvis udformning i dag fremtræder noget udvisket.²⁰ Den ligeledes rundbuede lysning fremtræder nu pudset og kalket, men stod endnu 1885 i blank mur med bevarede, men nu

borthuggede kragbånd (sml. fig. 8 og 10). Kragbåndene, kapitælerne og baserne står i rød tegl, mens trekvartsøjlen er muret af sortglaseret tegl, der tillige ses i hvert andet skifte af vulsten. Indvendig har døren helstensdyb anslagsfals, der er retvinklet i øst og let smiget i vest (fig. 9).²¹ Overdækningen har karakter af et spærstik, om end de to sider krummer en smule.

†*Norddøren* har haft en tilsvarende placering. Indvendig ses lodfuger efter begge vanger, mens det ydre er forsvundet i en stor ommuring omkring et sekundært vindue.²²

Af kirkens romanske *vinduer* er blot ét bevaret, nu tilmuret i lysningen, i syd umiddelbart øst for det senere opførte våbenhus (fig. 97). Den rundbuede åbning, der måler 105×30 cm i det ydre murplan og 52×18 cm i lysningen, er overdækket

Fig. 9. Det romanske skibs syddør, indre (s. 3705). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *South door of Romanesque nave, inside.*

af et halvstensstik og har aftrappet sål; lysningen er muret af kantstiledede sten. Stikkets vestre halvdel er rekonstrueret ved behugning af en, nu i øvrigt fjernet, sekundær tilmuring. Indvendig ses blot vinduets nederste vestre hjørne, mens resten dækkes af en senere opført hvælpille og skjoldbue. Yderligere et vindue øst herfor er sandsynligvis opslugt af et sekundært, gotisk vindue (jf. s. 3726). Eventuelle vinduer på nordsiden er forsvundet senest ved opførelsen af det store nordkapel.

Kirkens *indre* præges afgørende af senere ændringer i form af forhøjelse og overhvelving, dog angiver et svagt tilbagespring i vægplanet over syddøren (jf. fig. 9) placeringen af det oprindelige, flade loft. Tilsvarende ses et tilbagespring i vestvæggen (jf. ovf.), der nu er udmuret med rejste munkesten.²³

Kirkens romanske arkitektur. Den tilhører en lille gruppe af senromanske kirker, uden at det dog er muligt at pegge på direkte paralleller. Kirkens bedst bevarede detalje er portalen i syd. Denne er tilsyneladende unik i dansk sammenhæng; nærmest kommer en portal på nordsiden af dominikanerklosterkirken i Aarhus (*DK Århus* 1053–54), med hvilken den har anvendelsen af glaserede tegl i sølestave og vulst tilfælles. Anbringelsen i et portalfremspring er mere gængs og kendes fra talrige af tidens teglkirker. Karakteristisk er kirkens ringe murtykkelse og begrænsede størrelse, der genfindes i f.eks. Uvelse Kirke (*DK Frborg* 2136 ff.), et andet fællestræk med denne kirke er hjørnelisenernes ringe fremspring – blot ca. 4 cm. Hovedparten af periodens fynske landsbykirker af tegl er væsentligt større, f.eks. Aunslev Kirke (Svendborg Amt) og Indslev Kirke (Vends Hrd.), mens Stubberup Kirke (Bjerger Hrd.) næppe har været meget større end Rønninge. Hammerkorset på vestgavlen er ikke ukendt i romansk arkitektur og ses f.eks. i Stokkemarke Kirke (*DK Maribo* 452 og 453).²⁴

Fig. 10. Det romanske skibs syddør med portalfremspring (s. 3705), set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *South door of Romanesque nave with portal projection.*

Fig. 11. Korsblænding på det romanske skibs vestgavl (s. 3705). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Cross recess on west gable of Romanesque nave.

Middelalderlige ændringer og tilføjelser. I løbet af den sene middelalder, fortrinsvis i 1400-tallet, gennemgik kirken en usædvanligt omfattende række af om- og tilbygninger. Ældst blandt disse er et våbenhus og en vestforlængelse, der dog ikke kan dateres nøjere, men sandsynligvis begge tilhører den tidlige del af 1400-tallet. Et tårn oven på vestforlængelsen er muligvis opført o. 1437, og en forlængelse af koret kan hidrøre fra 1460'erne. En større ombygning senere i 1400-tallet indledtes med en forhøjelse af det oprindelige skib og efterfølgende en forlængelse af dette mod øst, hvilket indebar en nedrivning af det oprindelige kor, mens korforlængelsen bevarede. En forhøjelse af våbenhuset og tårnet var en naturlig følge af skibets forhøjelse og gennemførtes i nær tilknytning til denne. Endelig føjedes i middelalderens slutning et stort kapel til skibets nordside.

Våbenhuset foran skibets oprindelige syddør er i sin nuværende form, som nævnt, et resultat af en forhøjelse. Den oprindelige, lave bygning er, formentlig i første halvdel eller midten af 1400-tallet, opført af munkesten i munkeskifte over en syld af rå kamp. Døren i gavlen er enkeltfalset og fladbuet under et højt, spidsbuet spejl, der rejser sig op i den oprindelige gavltrekant, hvis nedre kontur svagt anes til begge sider (fig. 2). I begge flankemure har oprindeligt været to, nu tilmurede, smalle glugger, der er en halv sten brede og vandret overdækkede. Den nordre i øst er senere afløst af en lille, fladbuet vinduesåbning, hvis nordre vange er overtaget fra gluggen (jf. s. 3726).

Vestforlængelsen af skibet er opført af munkesten i munkeskifte over en syld af rå kamp. Nordre og søndre langmur er (jf. s. 3700) opført bindigt med det oprindelige skibs hjørnelisener.²⁵ Murtykelsen er usædvanlig ringe, blot 70–75 cm, men

Fig. 12. Rest af det romanske kors østgavl (s. 3705). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Remains of Romanesque cross, east gable.*

svarer til den i det oprindelige skib. Vestafsnittets øvre afslutning tilkendes gives på ydersiden af farveforskelle og et skift i forbandt (jf. fig. 23), mens den i nord- og sydmuren på indersiden markeres af aftryk af vandretliggende tømmer (jf. fig. 9), der blev båret af et tilbagespring i murværket. Dette ses tillige i det nuværende tårnrum (jf. s. 3711). Forlængelsen oplystes oprindeligt af to vinduer i henholdsvis syd og vest. Af det søndre, nu tilmurrede, (†)vindue, der var centreret i faget, er bevaret den østre halvdel, mens den vestre er bortbrudt ved indsættelse af et senere vindue (jf. s. 3726). Udvendig dækkes den bevarede del af vinduet af det senere opførte trappehus, og indvendig ses østre vange og hovedparten af det fladbuede stik (jf. fig. 23). Af det vestre †vindue, der må have sidet en smule skævt i facaden, er bevaret syv skifter af nordre vange, mens resten er fjernet ved indsættelse af et senere vindue (jf. s. 3726).

Forlængelsens indre var sandsynligvis overdækket af et fladt loft i samme højde som i det ældre skib. Forbindelsen til dette må være etableret ved gennembrydning af den oprindelige vestgavl.²⁶

Kirkens *tårn*, der blev opført oven på vestforlængelsen, er i to faser, hvoraf den ældste kan være fra o. 1437 (jf. dendrokronologisk undersøgelse, s. 3728).²⁷ Østsiden hviler på den romanske vestgavl, hvis øverste tredjedel dog er forstærket på indersiden med udkragede binderskifter, der bæres af gavlens øverste vandrette tilbagespring (fig. 31).

Tårnets første fase er blot i to stokværk, et klokkestokværk over den tidligere vestforlængelse. Materialet i de tynde mure²⁸ er munkesten, der såvel ude som inde er lagt i polsk skifte. Et tilsvarende spinkelt tårn er opført oven på en vestforlængelse af Nørre Søby Kirke (Åsum Herred).

Klokkestokværket havde to store, nu tilmurede, fladbuede glamhuller til hver side. Åbningerne mod øst var mindre og skudt ud mod tårnets hjørner under hensyntagen til skibets oprindelige tag. Glamhullerne har udvendig haft en halvstensfals, mens falsen indvendig var en halv sten bred og en hel sten dyb.²⁹ Glamhullerne skjules nu indvendig af senere opførte aflastningsbuer og skalmure (jf. s. 3718), dog ses af sydsidens vestre glamhul det nedre vestre hjørne i en udsparring i den nævnte skalmur (jf. fig. 102).

De oprindelige gavltrekanter er bevarede inkorporeret i det senere forhøjede tårns klokkestokværk (fig. 13). Begge har tre tætstillede, spidsbuede højblændinger, hvoraf den midterste er højest; i vest ses i den midterste blænding en høj, smal, fladbuet glug, og en tilsvarende i øst er formentlig opslugt af en 1915 brudt gennemgang til skibets loft (jf. s. 3721).

Tårnrummet åbner sig mod skibet med en rundbuet, lav arkade, der formentlig er overtaget fra forlængelsen (jf. ovf.).³⁰ Rummet har sandsynligvis bibeholdt vestforlængelsens flade loft, mens et nord-sydgående bjælkelag, der lå 11-12 skifter højere og hvilede på tilbagespring i det nyopførte murværk (jf. fig. 102), kan have båret klokkestolen.³¹

En højtplaceret *†dør* på tårnets sydside nær sydøsthjørnet (jf. fig. 23), nu tilmuret og delvist dækket af det senere trappeshus, er brudt igennem på et tidspunkt før tårnets forhøjelse (jf. ndf.). Åbningen har indvendig udmundet umiddelbart over tårnrummets flade loft og har givet adgang udefra til klokkestokværket.

En *østforlængelse* af det romanske kor o. 1467 (jf. dendrokronologisk undersøgelse, s. 3728) øgede dette til omtrent dobbelt størrelse. Forlængelsen er opført af munkesten i uregelmæssigt munkeskifte over en kraftigt fremspringende syld af rå kamp, og der indgår enkelte kampesten i murværket. Forlængelsens mure har samme ringe tykkelse som i skibet og vestforlængelsen. Flankemurene afsluttes foroven af en dobbelt falsgesims. Et nærmest ellipseformet, uregelmæs-

sigt muret vindue i østgavlen (jf. fig. 1 og 27) har halvstensfals både ude og inde og står nu tilmuret i lysningen. En større, fladbuet vinduesåbning i syd (jf. fig. 2 og 27) er sandsynligvis oprindelig, om end med ommuringer i østre vange og en udvidelse af lysningen.

Forlængelsens østgavl har gavlfoden markeret af en to skifter høj båndblænding, hvorover tre fladbuede højblændinger, hvoraf den midterste er højest. I bunden af hver ses nær toppen en halvstensbred og tre skifter høj lyssprække. Gavlkonturen krones af kamtakker, afdækket med vingetegl, og ledsages af en række småblændinger; de fleste stærkt uregelmæssigt murede cirkelblændinger samt enkelte kvadratiske blændinger (jf. fig. 1).

Korforlængelsens indre overdækkes af et lavtspændt krydshvælv, der bæres af forlæg i væggene. På hvælvets overside er helstensbrede overribber, der er opmuret af vekselvis en løber og to bindere i forbandt med kapperne. Rummet er forbundet med det oprindelige kor af en bred, glat spidsbuet giordbue, der i dag – efter nedenævnte ombygningsarbejde – fungerer som kirkens korbue.

En *forhøjelse* af det romanske skib fandt sted i senmiddelalderen, hvorved langmurene forhøjedes med ca. 1,5 m og forsynedes med en frise af blændinger under en tredobbelt falsgesims. På sydsiden har hver af de fire skifter høje blændinger en omtrent kvadratisk øvre del og en smallere nedre (jf. fig. 2 og 97). Blændingsfrisen afsluttes her mod vest ved våbenhusets tag, således at skibets højmur bag våbenhuset er glat (jf. fig. 30), hvilket må betyde, at skibets forhøjelse er yngre end eller samtidig med våbenhusets forhøjelse (jf. s. 3715). På nordsiden er blændingerne blot tre skifter høje og her med den smalle del øverst (fig. 96). Forhøjelsen var en nødvendig forudsætning for en planlagt overhvælvning (jf. ndf.). Da der ikke ses spor af en tilsvarende forhøjelse af den romanske triumfmur, har den efterfølgende forlængelse af skibet mod øst (jf. ndf.) været forudsat fra arbejdets begyndelse.³²

Østforlængelsen af skibet må, som nævnt, være udført i umiddelbar fortsættelse af ovennævnte forhøjelse og på bekostning af det romanske kor,

Fig. 13. Tårnet set fra vest. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *The tower seen from the west*

Fig. 15. Hvælv i skibets østligste fag (s. 3714). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Vault in easternmost bay of nave.*

af hvilket kun levnedes enkelte rester af østgavlen (jf. s. 3705). Forlængelsens langmure er opført i flugt med det romanske skib og sandsynligvis umiddelbart uden for det fjernede kors langmure. Materialet er munkesten i munkeskifte over en syld af rå kamp. Desuden ses på sydsiden et skifte af rå og kløvet kamp fire a fem skifter over sylden.³³ Sydmuren afsluttes foroven med en to skifter høj båndblænding, der brydes af vinduets stik (jf. fig. 2), hvorover en aftrappet frise under en tredobbelt falsgesims. Nordmuren afsluttedes tilsyneladende kun af en båndblænding under falsgesimsen (jf. fig. 96). Nordøsthjørnet er om-muret i forbindelse med opførelsen af kirkens store kapel (s. 3722), men en uregelmæssighed i kapellets syld antyder, at hjørnet har været støttet af en fremspringende pille. Midt på sydsiden er et udvendig falset, fladbuet vindue med halvstensstik og med smig indad.

Fig. 14. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Interior looking west.*

Forlængelsens østgavl er relativt velbevaret, men præges af en sen ombygning af tagværket, ved hvilken rygningen hævedes godt en meter (jf. s. 3728). Kamtakkerne og de tilknyttede korte savsnitsfriser hidrører alle fra denne ombygning. Gavlen bæres delvist af et helstens aflastningsstik, muret oven på den tidligere gjordbue, nu korbuen, mellem det romanske kor og dets østforlængelse. Gavlen er tydeligt opbygget under hensyntagen til det ældre tag over korforlængelsen, idet ingen af blændingsfriserne er synlige fra korforlængelsens loftsrum (fig. 28). Herfra var forbindelse til det forhøjede skibs loft ad en lille, syv skifter høj luge med et, nu bortbrudt, fladbuestik (fig. 28 og 98).³⁴ I gavlfodshøjde er der på hver side af korets tag en kort båndblænding, herover en, ligeledes afbrudt, frise af tre skifter høje kvadrater, adskilt af lodretstillede løbere.³⁵ På hver side af korforlængelsens tagryg ses en rombeformet, aftrappet blænding med et fremspringende kors i midten,³⁶ mens der over tagryggen er en kort frise med savsnit og herover en aftrappet frise (fig. 1). Af gavlens oprindelige

Fig. 16. Hvælv i skibets midterste fag (s. 3715). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Vault in midmost bay of nave.*

kamtakker ses på indersiden væsentlige rester af en meget bred *toptinde*, der til hver side viser spor af halvanden sten brede konsoller (fig. 100). Disse må have båret en opbygning på gavltoppen, der sandsynligvis har tjent til ophæng af en af biskop Jacob Madsen omtalt messekløkke »... clocker, 1 liden offuer Kirken«;¹⁰ den vises tillige på hans tegning af kirken (fig. 95). Ophængning af en kløkke på dette sted omtales endnu 1665.¹²

Hvælv i skibet. Det var uden tvivl fra begyndelsen hensigten at overhvælve det forhøjede og forlængede skib, om end der ikke generelt afsattes forlæg hertil.³⁷ Dog ses forlæg i både øst og vest, udsparede i henholdsvis den nye østgavl og i skalmuringen af vestgavlens inderside (sml. s. 3707). De tre fag hvælv har et usædvanligt komplekst ribbenet. De bæres af to par dobbeltfalsede hvælvpiller (fig. 9, 14 og 46) med kragbånd af to fremspringende, retkantede skifter med to mellemfaldende, glatte skifter. Det østre pillepar har yderligere to skifter over kragbåndene, mens det

vestre kun har et. Herover er indføjet en skråtstillet løber til bæring af hvælvribberne. I østhjørnerne muredes falsede tromper, mens der i vesthjørnerne opsattes retkantede, ufalsede piller med kragbånd, svarende til de øvrige. I nord og syd er der helstensdybe, spidsbuede skjoldbuer, mens der er afsat et hvælvforlæg i østgavlen. Et tilsvarende forlæg i vest må være delvist skabt ved udhugning omkring den ældre tårnbue.

Det østligste, enklost udformede hvælvfag er tydeligvis opført i en arbejdsgang for sig,³⁸ men er sandsynligvis hurtigt efterfulgt af de to resterende hvælv.

Hvælvet er ottedelt med retkantede halvtensribber (fig. 15). I dets top er indskrevet en otte-takket stjerne, udformet af kvartstensribber, der følger kappernes skiftegang og tillige springer frem på hvælvets overside. Hvælvet har desuden helstensbrede overribber af vekselvis en løber og to bindere, hvoraf sidstnævnte er i forbandt med kapperne (jf. fig. 18).

Fig. 17. Hvælv i skibets vestligste fag (s. 3715). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Vault in westernmost bay of nave.*

Det midterste hvælv er ligeledes ottedelt og med en ottetakket stjerne, om end mindre, omkring toppen (fig. 16). Ribbenettet er her suppleret med en række små spidsbueslag, der forbinder diagonalribberne med et punkt omtrent midt på skjold- og gjordbuerne samt en række flade bueslag, der forbinder førnævnte med ribberne i hvælvets tvær- og længdeakse. Overribberne er udformet som i det østligste hvælv (jf. fig. 18), ligesom biribberne er udformet i samme teknik med fremspring på oversiden; de nedre dele af biribberne dog delvist ude af takt med kappernes skiftegang.

Det vestligste hvælv er nært beslægtet med det midterste, dog med en let divergerende disponering af biribberne i hvælvets nedre del, idet alle otte hovedribber forbindes af brede spidsbueslag, hvorunder kortere, vandrette ribber (fig. 17). Teknik og udformning af overribber m.m. som ved det midterste hvælv (fig. 18 og 19).

Våbenhusets forhøjelse må, som allerede nævnt, være gennemført i nær tilknytning til skibets forhøjelse, dvs. enten samtidig med eller eventuelt umiddelbart før eller efter. Dette ses af den manglende blændingsdekoration på skibets forhøjede sydmur (fig. 30). Flankemurene forhøjedes med ni til ti skifter, hvorover en tredobbelt falsgesims, der på vestsiden ledsages af et savskifte (jf. fig. 13). Den kamtakke sydgavl har tre stigende højblændinger, hvoraf den midterste overdækkes af et spidsbuet tvillingstik på en binderkonsol og har en halvtens bred lyssprække i bunden. De flankerende blændinger overdækkes af kvartcirkelslag med stigning mod midten.³⁹ Det pudsede og kalkede indre overdækkes af et gråmalet bjælkeloft, der formentlig er resultat af en sen loftshævning.

Forhøjelse af tårnet. Efter at forhøjelsen af skibet var gennemført, har det ældre tårn været meget undersætsigt, og næppe længe efter iværksattes en forhøjelse af dette. Arbejdet indledtes med en overhvælvning af tårnrummet. Hvælvet er

Fig. 18. Skibets tagværk set mod øst (s. 3727). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Roofing of nave looking east.*

Fig. 19. Oversiden af skibets 3. hvælv med overribber (s. 3715). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Upper part of 3rd vault of nave with upper ribs.*

Fig. 20. Østvæggen i tårnets mellemstokværk med romanske skibs vestgavl (s. 3705). Foto Arnold Mikkelsen 2015.
– *East wall in middle floor of tower with west gable of Romanesque nave.*

et krydshvælv med retkantede halvtensribber, der bæres af meget kraftige, enkeltfalsede piller i rummets hjørner samt to sten dybe, spidsbuede skjoldbuer i nord, syd og vest, mens der i øst er indhugget vederlag over den ældre tårnbue. I nord- og sydvæggen blev et tilbagespring i murtykkelsen i højde med vestforlængelsens murkrone udmuret med løbere på højkant. Hvælvet er tydeligvis opført før fjernelsen af bjælkelaget i det ældre klokkestokværk, idet dette har efterladt aftryk i hvælvets overside (jf. s. 3711 og fig. 22). Herefter opførtes nær hjørnerne forstærkningsmure (jf. fig. 21) oven på tårnhvælvets skjoldbuer til bæring af aflastningsbuer til alle fire sider op ad det ældre klokkestokværks inderside. Glamhullerne tilmuredes bindigt med de udvendige facader og skjultes indvendig helt ved skalmuring over det nævnte tilbagespring i murtykkelsen. I denne skalmur afsattes forlæg til de nævnte aflastningsbuer, der er spidsbuede med helstensstik af vekselvis en løber og to bindere. På sydvæggen,

nær sydvestre hjørne, er skalmuren udeladt på et kort stykke (jf. fig. 102), og her ses den nederste del af vestre glamhuls vestre vange. Samtidig med tilmuringen af sydsidens østre glamhul muredes en ret gennemløbende, fladbuet døråbning, hvis nederste del er hugget ned i ældre murværk (jf. fig. 101).⁴⁰ Det er uvist, hvorvidt døren fra begyndelsen har været planlagt til anvendelse sammen med et trappeshus (jf. ndf.) eller har skullet nås ad en udvendig fritrappel.

Det forhøjede tårns nye klokkestokværk er opført af munkesten i munkeskifte med omtrent fuld bevarelse af gavltrekanterne i øst og vest fra det ældre tårn. Heraf følger, at stokværket kun fik glamhuller mod nord og syd. Mod syd tre jævnbrede, fladbuede, falsede åbninger, mens den midterste i nordsiden er væsentlig højere og bredere

Fig. 22. Tårnets mellemstokværk med bjælkespor på hvælvenes overside, set mod nord (s. 3715). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Middle floor of tower with traces of beams on upper surface of vaults, looking north.*

Fig. 21. Vestvæggen i tårnets mellemstokværk (s. 3718). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *West wall in middle floor of tower.*

Fig. 23. Trappehus på tårnets sydside (s. 3721). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Stair well on south side of tower.*

end de øvrige (fig. 7d og 24).⁴¹ Nord- og sydmuren afsluttes foroven af tredobbelte falsgesimser. Fra klokkestokværket etableredes 1915 forbindelse til skibets loftsrum (jf. s. 3711).

Tårnets øst- og vestgavl er omtrent ens udformet. Gavlfoden markeres af en række kraftige bomhuller til hægestilladser og umiddelbart herover en frise af kvadratiske blændinger adskilt af lodretstillede løbere. Gavlene har kamtakker og prydes hver af fem stigende, spidsbuede højblændinger. Den midterste flankeres af korte stumper af dobbelte savskifter, der tangerer buetoppen på de tilstødende blændinger. 2. og 4. blænding har en stor, fladbuet luge, der nærmest har karakter af glamhul; den midterste i øst har en noget højere, tilsvarende luge, mens der i vest blot er en lille glug.

Et sekundært tilføjet *trappehus* på tårnets sydside er opført af munkesten i noget uregelmæssig skiftegang over en syld af rå kamp. Det har dobbelt falsgesims i syd og pulttag med halvgavle i øst og vest. Den øverste del er ommuret 1863 (jf. s. 3724). Hovedparten af sydsiden dækkes af en facadedekoration, bestående af en frise af kvadratiske blændinger, adskilt af lodretstillede løbere under to højblændinger med kvartcirkulær afslutning foroven (fig. 23). Den øvre afslutning er præget af fornævnte ommuring. En fladbuet dør i sydsiden leder ind til en vindeltrappe, der er overdækket af stigende fladbuestik og fører op til ovennævnte dør i det tilmurede glamhul (jf. s. 3711).⁴² Trappen oplyses af to små lysåbninger, en i syd i den østre højblænding og en i vest. Ved trappehusets opførelse dækkedes den østre halvdel af det oprindelige vindue i tårnunderdelens, dvs. i vestforlængelsens, sydside (jf. s. 3709). I ste-

Fig. 24. Kirken set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Church seen from the north.*

det indsattes et lidt mindre, fladbuet vindue med halvtstensfals udvendig og smig indad. Vinduets østre fals går dog ikke helt fri af trappehusets vestside.

Et meget stort *kapel* opførtes i middelalderens sidste årtier østligst på skibets nordside. Størrelsen i nord-syd svarer omtrent til skibets bredde, mens den i øst-vest dækker mere end to tredjedele af det forlængede skib (fig. 5). Kapellet er opført af munkesten i et lidt uregelmæssigt munkeskifte over en syld af rå kamp, og midt i nordmuren ses en enkelt vandretliggende kampesten. Kapellets murværk er markant kraftigere end kirkens øvrige mure.⁴³ Flankemurene i øst og vest afsluttes foroven med dobbelte falsgesimser, mens den lange nordmur krones af en mægtig gavltrekanter med kamtakker (fig. 24). Kapellet oplyses ensidigt fra nord af to dobbeltfalsede, fladbuede vinduer under et højt spejl, hvis buestik er usædvanligt fladt. Gavlfoden markeres af en syv skifter høj båndblending, hvorover syv stigende blændinger. Den midterste med tvillingdelt spidsbuestik, båret af en konsol af en rejst binder; de to følgende til hver side spidsbuede, mens de to yderste småblændinger afdækkes af spærstik, muret af bindere på fladen. Den midterste blænding brydes af en fladbuet luge. En markant uregelmæssighed i buestikket over den næstyderste blænding mod vest (jf. fig. 24) lader sig ikke umiddelbart forklare.

Kapellets indre forbindes med det ældre skib af to spidsbuede, ret gennemløbende arkader. Rummet overdækkes af to krydshvælve, der bæres af forlæg i murene og adskilles af en helstens gjordbue, der hviler på en spinkel konsol i nord og en retkantet pille i syd. En vandret overdækket, helstens dyb og 169 cm bred niche midt i østmuren markerer formentlig placeringen af kapellets oprindelige alter. I en beskrivelse fra 1818 nævnes, at 'I kapellet er der desuden en stor rende i muren, hvor alterbordet har stået'.⁴⁴ Syd herfor er en mindre, 38 cm bred, fladbuet niche, der er 64 cm høj og 31 cm dyb.

En kraftigt fremspringende *støttepille* på det forlængede skibs sydøsthjørne (fig. 2 og 25) er med stor sandsynlighed middelalderlig, men sekundær i forhold til skibets østforlængelse, idet pil-

lens vestside er uden forbandt med forlængelsens sydmur, mens hjørnets østside er om- eller skal-muret i forbindelse med pillens opførelse. Pillen er opført af munkesten i omtrent regelmæssigt munkeskifte over en syld af rå kamp; dog præges dens murværk noget af senere reparationer. Pillen afdækkes af et halvtag i forlængelse af skibets tagflade, og endnu i midten af 1800-tallet havde sydsiden en aftrapning (sml. fig. 4). I pillens vestside ses en helstensdyb, fladbuet niche med halvtstensstik, ledsaget af et prydsstykke af bindere. Om sydsidens støttestykker noteredes 1818, at 'på den østre af dem findes en fordybning, der rækker op til taget og som, rundingen foroven iberegnet, er 2½ alen høj, 1 alen, 3 kvarter bred og ½ alen dyb. Det bemærkes, at man mener at der i de katolske tider har været et alter under åben himmel'.⁴⁴ Biskop Jacob Madsen opfattede tilsyneladende nichen som en alterniche i »1 lidet Capel ved Synderside«.¹⁰

Kirkens gotiske arkitektur. En væsentlig del af det senmiddelalderlige bygningsarbejde – skibets forhøjelse og forlængelse mod øst samt overhvalvning og de heraf følgende forhøjelser af våbenhus og tårn – skal ses som en fortløbende række af ombygninger, der formentlig er gennemført hurtigt efter hinanden uden nødvendigvis at være resultat af en overordnet planlægning. Den nære sammenhæng vises bl.a. af overensstemmende detailformer i blændingsgavlene.

Det, der tiltrækker sig mest opmærksomhed, er uden tvivl de noget særegne hvælve i skibet. I det østligste fag er et otteadelt hvælv af traditionel udformning, suppleret med en af kvartstensribber dannet ottetakket stjerne omkring hvælvetoppen. Samme motiv genfindes i de to vestre hvælve, hvor tillige ses en række, noget uharmonisk anbragte, større og mindre bueslag, udformet i kvartstensribber.

Komplekse hvælve af denne art er langt fra ukendte på Fyn og ses tillige på Langeland. Disse hvælve udgør flere klart adskilte grupper. Den ene, hvortil Rønninge hører, ses desuden i Kullerup Kirke (Svendborg Amt) og Sønder sø Kirke (Skovby Hrd.) og er formentlig en undergruppe af de lidt fjernere beslægtede i Mesinge Kirke (Bjerger Hrd.) samt Ørbæk, Langå og Magleby kirker (Svendborg Amt).⁴⁵ En anden gruppe, hvis hvælve er noget mere harmoniske i deres opbygning med færre ribber, ses i Ryslinge og Bovense kirker (Svendborg Amt) samt Rynkeby, Birkende og Stubberup kirker (Bjerger Hrd.).⁴⁶ En nøjere datering af hvælvene lader sig vanskeligt fastslå, men de kan muligvis som kalkmalerierne (jf. s. 3737) være fra 1470'erne.

Eftermiddelalderlige ændringer og reparationer. En niche indvendig under skibets østligste vindue må formentlig ses som spor af en tidligere anbringelse af prædikestolen (sml. s. 3755). Den 104 cm brede niche afsluttes forneden ca. 60 cm skifter over nuværende gulv og skærer foroven op gennem vinduets sål.

Biskop Jakob Madsen omtalte 1601 under et besøg i Rolfsted og Rønninge kirker sidstnævnte som »meget bygfeldig«, og at Caspar Markdanner »ville lade bygge paa den«.¹¹

En *gravkrypt* for Caspar Markdanner og hans slægt blev inden dennes død 1618 etableret under det østre fag af kapellet (jf. s. 3722). Rummet,

Fig. 25. Støttepille med niche på skibets sydøsthjørne set fra sydvest (s. 3722). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Buttress with niche on south west corner of nave, seen from the south west.*

der er overdækket med et øst-vestgående tøndehvælv, må have haft adgang ad en åbning i kapellets gulv, formentlig med en trappe i tilknytning til rummets vestende. En lem omtales 1812.⁴⁷ Gravkrypten blev tømt, da der 1920 installeredes en kalorifer i rummet (jf. s. 3730).

En kraftig *støttestille* på sydsiden, der dækker sammenstødet mellem det romanske skib og dets østforlængelse, er sandsynligvis eftermiddelalderlig. Pillen rejser sig over et synligt fundament af rå kamp, hvorover indtil fire skifter munkesten i et ubestemmeligt forbandt. Det resterende murværk er senere ombygget i små sten i krydsforbandt.

Ifølge kirkesynet 1665 trængte kirken da til en del reparationer, idet der manglede såvel spær, lægter og tagsten, og murene på såvel kirken som tårnet var brøstfældige.¹²

Ved kirkesynet 1845 fremsattes ønske om at udvide kirken, da den ansås for at være for lille.⁴⁸ En af årsagerne hertil var, at jægermester Mylius

til Rønninge Søgård havde opført en mur i arkaderne til kapellet, således at de stolestader, der tidligere havde været her, ikke længere kunne bruges af menigheden (jf. s. 3776).⁴⁹ Der foresloges enten at tømme kapellet for begravelser eller at opføre en tilbygning på kirkens sydside.⁵⁰ Striden, der pågik i nogle år, idet der bl.a. var lokal modstand mod at opføre en tilbygning til kirken, resulterede i, at kapellet blev tømt for begravelser,⁵¹ og at ejerne på Rønninge Søgård i stedet opførte et nyt kapel i skoven nær gården (jf. s. 3791).

1863 blev den øverste del af trappehuset og kammene på den vestre tårngavlens søndre side ommuret.⁵

I forbindelse med etablering af nyt varmesystem 1984 (jf. s. 3729) fjernedes kaloriferen i krypten, og der etableredes en ny nord-sydgående trappe hertil.⁵² Ved samme lejlighed udbedredes skader på kapellets murværk, som hovedsagelig var forårsaget af varmeanlæggets uheldige placering.¹⁹

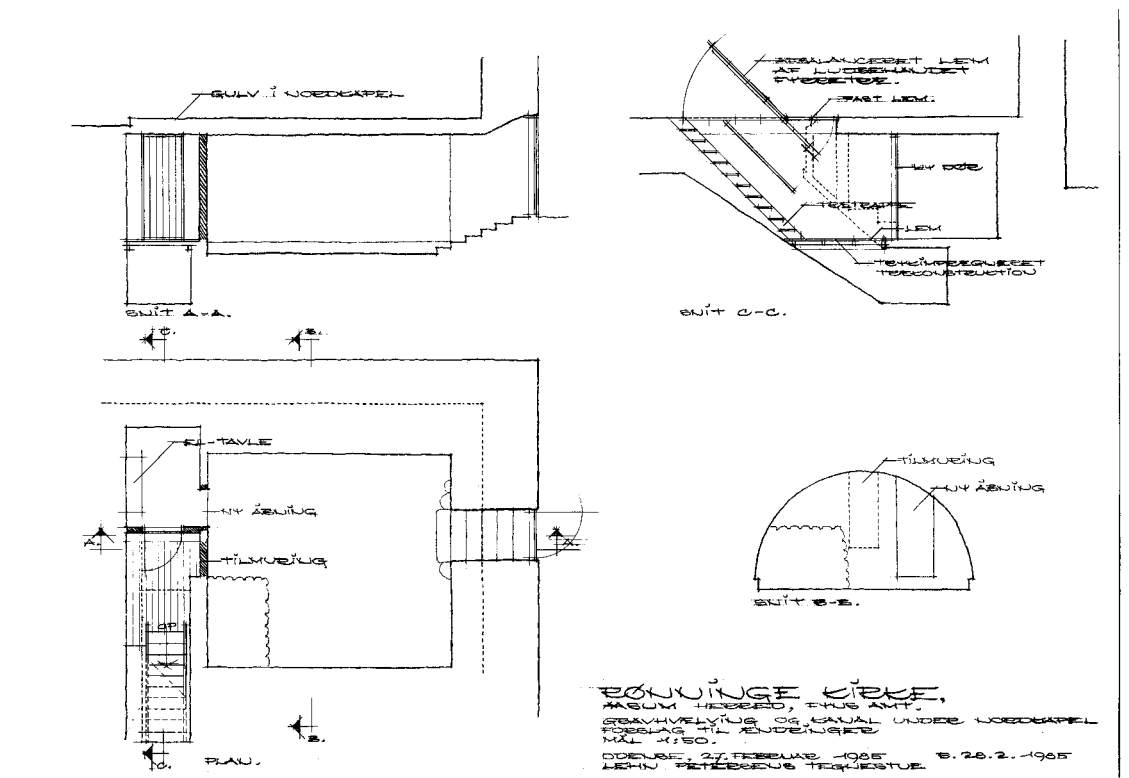

Fig. 26. Gravkrypt under nordre kapel (s. 3723). 1:150. Forslag til restaurering ved Lehn Petersens Tegnestue 1985. – Burial vault beneath north chapel.

Fig. 27. Kirken set fra sydøst. Foto Kristian Hude 1903. – *The church seen from the south east.*

Fig. 28. Korets tagværk set mod vest (s. 3727). I baggrunden åbning mellem kor og skib (jf. fig. 98) Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Roofing of chancel looking west. In the background opening between chancel and nave (cf. fig. 98).

Døre. En $\dagger$ dør i tårnets vestside er med stor sandsynlighed senere indsat og spores endnu både ud- og indvendig (jf. fig. 13). Det er sandsynligvis denne dør, der vises på biskop Jacob Madsens tegning 1590 (fig. 95). Den omtaltes som åben i 1818 og brugtes da kun til at bære lig igennem, men den blev formentlig tilmuret kort derefter. 1895 var der et ønske om at få den genåbnet, hvilket dog ikke skete.⁵³

Vinduer. Det nuværende, formentlig senmiddelalderlige *vindue* på det romanske skibs sydside er fladbuet med halvstensstik og er udvendig falsat med smig indad. Vinduet, som er meget lig østforlængelsens sydvindue (jf. s. 3713), må være indsat sekundært efter skibets forhøjelse, idet stikket griber op i forhøjelsens blændingsfrise. Vinduet har erstattet et $\dagger$ gotisk vindue (jf. ndf.). Et fladbuet vindue med halvstensstik, udvendig falsat og indvendig let smiget, ses midt på tårnets vestside og er meget lig de to vinduer på skibets sydside. Tårnvinduet har erstattet et mindre vin-

due her (jf. s. 3709). To stangjærnsrammer i kapellets vinduer, med en lodpost og to tværposter, har høj alder og kan eventuelt være oprindelige. Ifølge en præsteindberetning til Danske Kanceli 1791 var alle vinduer dette år fornyet.⁵⁴ Alle vinduer, på nær nedennævnte vindue i våbenhusets østside, var tilsyneladende i slutningen af 1860'erne udskiftet med jernvinduer, hvilket bemærkedes ved kirkesynet 1870.⁵ Nordligt på våbenhusets østre side er et lille, fladrundbuet vindue med halvstensstik. Det er udvendig falsat og let smiget indad, har lige gennemløbende vanger, hvori er indsat et vandret overdækket trævindue (jf. fig. 1).⁵⁵ Vinduets nordre vange er nordsiden af den oprindelig glug på stedet (jf. s. 3708).

$\dagger$ **Vinduer.** Et sekundært, gotisk $\dagger$ vindue på det romanske skibs sydside ses øst for og nedenunder ovennævnte vindue (jf. fig. 2). Vinduet, hvis vederlag udspringer ca. ni sten lavere end det nuværende, må være indsat inden skibets forhøjelse og har formentlig erstattet et senromansk $\dagger$ vindue

Fig. 29. Klokkestokværkets tagværk set mod vest (s. 3727), med klokkestol fra 1866 (s. 3728). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Roofing of belfry floor looking west, with bell frame from 1866.*

på stedet (jf. s. 3707). Alle kirkens vinduer blev udskiftet 1783.⁵⁴ Et $\dagger$ vindue på våbenhusets vestside, formentlig svarende til det på østsiden, ses på Richardts prospekt 1867 (jf. fig. 4).

Gulve. Korets gulv er hævet over skibets med et trin med en forkant af træ og er lagt af gulligrøde ottekantede fliser og små, kvadratiske fliser med sort mønster (jf. fig. 14). De hidrører formentlig fra slutningen af 1800-tallet. Ved kirkesynet 1892 blev besluttet, at flisegulvet i koret skulle forlænges ind til muren.⁵ I midtergangen og foran stolestaderne er siden 1962 gule, kvadratiske fliser.¹⁹ I stolestaderne trægulve. Kapellet har ligeledes siden 1962 gulligrøde, kvadratiske fliser.¹⁹ Gulvet i våbenhuset er af gule teglsten, lagt i rummets tværretning.

$\dagger$ *Gulve.* Gulvet i midtergangen svarede 1962 til korets med gulligrøde ottekantede fliser og små, kvadratiske fliser (jf. ovf.), men anvendtes ved denne restaurering til delvis erstatning af ødelagte sten i koret.¹⁹

1791 berettede sognepræst Bendz, at der 1783 var lagt 'lutter nye brændte mursten' over hele gulvet.⁵⁴ Der må formentlig menes gulvet i skib og kor (samt kapel?), da der ved kirkesynet 1818 bemærkedes, at gulvet i våbenhuset trængte til adskillige nye fjæler.⁵⁶ Indtil restaurering 1962 lå gulvet i kapellets vestfag lavere end i det østlige.¹⁹

Løfter. Våbenhusets bjælkeloft angives at være fornyet 1665.¹²

Tagværker. *Korets tagværk.* Fire fag af egetræ (fig. 28) med to hanebånd samt spærfod og lodret stiver, nummereret med stregnumre fra øst mod vest. Hanebåndene er fastgjort med hageblad på spærenes østside, østligste fag dog på vestsiden. Murremme, de nedre spærender, spærfodder og -stivere delvist fornyet.

Skibets tagværk er fornyet, i fyr, dog med lidt genanvendelse af ældre egetømmer.

Tårnets tagværk. Fem fag, af egetræ, nummereret med stregnumre (fig. 29) fra øst mod vest. Der er to hanebånd, lodrette spærstivere samt spærsko,

Fig. 30. Våbenhusets tagværk (s. 3728) samt overmuren af det forhøjede skib (s. 3711), set mod nord. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Roofing of porch and upper wall of heightened nave, looking north.*

bindbjælke under første og femte fag, der er afstivet med krydsbånd. I fagene to til fire er de fastgjort i spærerne kort under nedre hanebånd; i første og femte fag oprindeligt fastgjort i bindbjælken. Bindbjælkerne samt spærsko og fire spærstivere i syd er fornyet. Nedre halvdel af krydsbåndet i femte fag er fjernet, i øst er det helt væk.

Våbenhusets tagværk. Fem fag med et hanebånd, spærstivere og spærsko. Andet fag fra syd af eg, dog er spærfodder og -stivere udskiftet. Nummereringen er på sydsiden med stregnumre i øst og med firkantstik i vest. De øvrige spærfag er nyere, af fyr, med genanvendelse af gamle spær som hanebånd, dog kan nr. 4 godt have været et hanebånd. I gavlfaget er østspæret gammelt, af eg, men sandsynligvis genanvendt.

Kapellets tagværk er fornyet, i fyr, dog med megen genanvendelse af ældre egetømmer.

†*Tagværker.* Skibets romanske tagværk afspejles af murværket i tårnets østmur, der springer frem

– mod øst – i forhold til indersiden af skibets oprindelige vestgavl (jf. fig. 31–32). Skibets gotiske tagværk, dvs. fra efter skibets forhøjelse (jf. s. 3711), har efterladt tydelige tagspor i både øst og vest (fig. 32 og 100). Af disse fremgår, at taget havde rygningen placeret mere end en meter lavere end i det nuværende tagværk. Den markante ændring giver sig ikke til kende i kildematerialet, men er ældre end 1903 (jf. fig. 27) og var formentlig endnu ikke gennemført 1867, idet J. F. Richardts tegning synes at vise skibets østgavl før tagværkets forhøjelse (jf. fig. 4).

Klokkestol, i eg, til to klokker (jf. fig. 29), har indskrift med fordybet skriveskrift »S W W de Mylius 1866«, med en henvisning til den daværende kirkeejer, Sigismund Wolf Veit Mylius.⁵

Dendrokronologisk undersøgelse. Der er 2015 udtaget boreprøver af egetømmer i kor, skib, tårn og våbenhus. Endvidere er fire afsavede stykker egetræ, der hidrører fra den seneste restaurering af

Fig. 31. Det romanske skibs vestgavls indre samt udkragning til tårnets østmur (s. 3709). Til højre tilmuret glamhul. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Inside of west gable of Romanesque nave and corbelling to east wall of tower. Right: bricked-up belfry light.*

korets tagværk, indsendt.⁵⁷ De ni prøver fra koret fordeler sig i tre grupper, hvoraf den ældste, der består af prøver fra spær og spærende, dateredes til o. 1463, som må angive opførelsetidspunktet for korforlængelsen (jf. kalkmalerier), mens seks prøver fra spær, spærstivere, spærsko samt hanebånd må angive en større reparation af korets tagværk o. 1525, og endelig angiver én prøve, dateret til o. 1532, en senere udskiftning af en spærende. De to udtagne prøver fra bindbjælker over skibet kunne ikke dateres. Fire af de fem udtagne prøver fra tårnets tagværk kunne dateres til o. 1437 og må angive tårnets først fase (jf. s. 3709). Dette antyder derfor kraftigt, at tårnets tagværk må være blevet flyttet med op efter tårnets forhøjelse (jf. s. 3715).⁵⁸ De tre udtagne prøver fra våbenhuset kunne ikke dateres.

Tagbeklædningen er overalt vingetegl og har tilsyneladende altid været af tegl. Den nuværende

tagbeklædning over tårn, kor og kapel er lagt 1990.¹⁹

Kirkens *opvarmning* har siden 1984 været med et elvarmeanlæg.¹⁹

†*Opvarmning*. En †*kakkelovn* blev opstillet 1880. Allerede året efter klagede menigheden over, at denne ikke var tilstrækkelig til at opvarme kirken, og det foresloges at flytte den hen til den midterste pille mellem skibet og kapellet.⁵⁹ Kirkeejeren, kammerherre Mylius til Rønninge Søgaard, tilbød at fyre fire søndage i træk for egen regning for at konstatere, hvorvidt ovnen kunne opvarme kirken,⁶⁰ hvilket dog ikke kan have været tilfældet, da synet 1883 besluttede, at en ny kakkelovn skulle opstilles ved den anviste pille foruden den, der allerede var opstillet.⁵⁹ En ny kakkelovn af en lav type, der skulle opsættes ved korbuen i skibets nordøstre hjørne, anskaffedes 1897. Skorstenen blev hugget ind i triumfmuren

Fig. 32. Det romanske skibs vestgavls indre (s. 3705) med tagspor og tilmuret blænding i tårnets østmur (s. 3711), set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Inside of west gable of Romanesque nave with roofing traces and bricked-up recess in east wall of tower, looking west.*

og skulle omgives af et nyt halvstens murværk på alle sider. Den førtes ovenover hvælvingen langs overmuren og til tagrygningen og udmundede her i en muret pibe i forbindelse med den øverste gavlkam.⁵⁹ En kalorifer, der leveredes fra L. Lange & Co., og som blev fyret med fast brænde, installeredes 1920 i den tidligere gravkrypt under den østlige del af kapellet (jf. s. 3723),⁶¹ og der etableredes en ny dør til varmerummet i kappellets østmur. Anlægget udbyggedes 1927 med

luftkanaler¹⁹ og fornyedes 1952 med en oliefyret kalorifer fra Hess i Vejle.¹⁹

Murbehandling. Kirkens mange blændingsdekorationer har såvel nu som oprindeligt stået hvidkalkede i bunden, idet der også findes puds i bunden af de dekorationer, der siden senmiddelalderen ikke mere har været synlige, f. eks. hammerkorset på den oprindelige kirkes vestgavl (jf. s. 3705 og fig. 11) og blændingsdekorationerne på det forhøjede og forlængede skibs nordside (jf. s. 3713 og fig. 96).

KALKMALERIER

Oversigt. Kirkens senmiddelalderlige kalkmalerier blev antagelig overkalket i 1580'erne på foranledning af Caspar Markdanner.⁶² 1919 blotlagdes malerier i tårnets hvælv, der dog atter overkalkedes, inden en konservator kunne besigtige dem. Karsten Larsen forestod 1991–93 en omfattende afdækning og restaurering, der har ladet hovedparten af malerierne stå fremme, mens de mest fragmentariske motiver blev tildækket sammen med ornamentik på ribber og buer.

De bevarede dele er fra forskellig tid. Ældst er formentlig nogle ejendommelige, kvadratiske indvielseskors, der nok må henregnes til 1460'erne. Korets hvælv viser en passionscyklus, med en stor korsfæstelsesfremstilling og afsluttende dommedagsscene, der ved indskrift dateres 1473. Jesu Fødsel (eller Kongernes Tilbedelse) og Kongernes Rejse i skibets østfags østkappe må antages at være udført o. 1475–1500 ligesom to helgener på samme fags sydvæg, mens en Madonna med barn og Korsbæringen på tårnets vægge er malet o. 1510–20.

1) To kvadratiske *indvielseskors* på korets østvæg (fig. 33), med centrum 185 cm over nuværende gulvhøjde, må være udført i 1460'erne efter korets østforlængelse (s. 3711). De røde, kvadratindrammede malteserkors har grå spidser ved hjørnerne og prikker ud for korsenderne. To tilsvarende $\ddagger$ kors på tårnrummets nordvæg må hidrøre fra samme genindvielse. Et femte kors (fig. 40) på korbuens søndre vange med centrum ca. 165 cm over nuværende gulvhøjde er ligeledes kvadratisk, men har hvide korsarme i gråsort indramning og har yderligere en rød indramning.⁶³

2) 1473 (fig. 34–39). Udsmykningen, der omfatter korets hvælv, fremtræder noget fragmentarisk og med reduceret farvepragt. Foruden den dominerende dodenkop er også anvendt rødt samt forskellige nuancer af okkergult, grønt og blå foruden sort og gråt. Udmalingen dateres ved en latinsk minuskelindskrift øverst i korets østkappe (fig. 34): »... opus a(nn)o 1473 pe(r) d(o)m(inu)m martinu(m)« (... værk år 1473 ved hr. Morten). Indskriften er epigrafisk og farvemæssigt uensartet, idet navnet synes tilføjet som

efter en forglemmelse – et forhold, der sammen med titulaturen peger på, at den omtalte er en præst og ikke maleren selv. Herunder ses rester af *Kristus som Verdensdommer* flankeret af to figurer i forbøn for sjælene på vej til Himmelborgen (nord) eller Helvedesgabet (syd) (fig. 35). Kristus troner i en mandorla med oprakte arme og verdenskuglen for sine fødder. Fra hovedet udgår liljen (tv.) og sværdet. Ved hans side ses knælende forbedere (med glorie), der formentlig er Maria (nord) og Johannes Døberen. Himmelborgen, der er vist med gavle og tårne bag en krenele-ret ringmur, bebos af retfærdige, der erkendes som hoveder med kors over. Bag det venstre tårn anes to klokker. Foran den store port står Peter og tager imod en tiarabærende pave, som understregning af kirkens gejstlige hierarki. I syd trækker hornede og halebærende djævl af sted med nøgne, fortabte sjæle hen imod det uhyrlige og flammende helvedesgab.

Hvælvets øvrige kapper viser begivenheder fra Jesu lidelseshistorie, begyndende i sydkappen. Nogle af motiverne underbygger antagelsen om udbredt brug af grafiske forlæg blandt sengotikkens kalkmalere.⁶⁴ Således synes enkelte kompositioner og detaljer at vidne om kendskab til tryk af Mester E.S. og Mesteren for Berlinpassionen

Fig. 33. Kalkmalet indvielseskors på korets østvæg, 1460'erne (s. 3731). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Wall-painted consecration cross on east wall of chancel, 1460s.*

Fig. 34. Kalkmalet minuskelindskrift i korets østskappe, med datering »1473« (s. 3731, jf. fig. 35). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Wall-painted minuscule inscription in east severy of chancel vault, with date “1473”.*

Fig. 35. Kristus som Verdensdommer, flankeret af forbedere samt Himmelborgen (tv.) og Helvedesgabet, kalkmaleri fra 1473 i korets østskappe (s. 3731). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Christ in Judgement, flanked by intercessors and the Heavenly City (left) and the Jaws of Hell, wall painting from 1473 in east severy of chancel vault.*

Fig. 36. Fem scener fra Jesu Lidelseshistorie, forneden: 1) Bønnen i Gethsemane, 2) Judaskysset, 3) Jesus for Herodes; foroven 4) Hudflettelsen, 5) Tornekroningen/Forhånelsen. Kalkmaleri fra 1473 i korets sydkappe (s. 3733). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Five scenes from the Passion of Christ. Below: 1) The Agony in the Garden; 2) The Kiss of Judas; 3) Jesus before Herod. Above: 4) The Scourging; 5) The Crowning with Thorns/Mockery. Wall painting from 1473 in south severy of chancel vault.*

eller mere sandsynligt begges flittigt mangfoldiggørende efterfølger Israhel van Meckenem. Om end forenklede, billige bloktrykscopier af disses arbejder udmærket kan have været det formidende medie, synes i det mindste den omfangsrige korsfæstelsesscene at vidne om kendskab til stik af højere kvalitet og større detaljerigdom.

Sydkappen har fem motiver fordelt på to registre med en afsluttende indramning tydeligt inspireret af det trykte medie (fig. 36). Jesus fremstilles gennemgående med korsglorie, blondt skæg og hår samt dodenkopfarvet kappe. Forløbet begynder forneden tv.: *Bønnen i Gethsemane*. Jesus er faldet på knæ, i bøn foran klippen med den bitre kalk (der måske har været ledsaget af et skriftbånd). Til højre ligger de tre disciple (med glorier), overmandet af søvnen. Haven omgives af et cirkulært plankeværk med træagler svarende til fremstil-

linger hos Mester E.S. og Israhel van Meckenem, mens kompositionen peger på en selvstændig bearbejdning af de(t) formodede forlæg.⁶⁵ *Judaskysset*. Tydeligst i motivet er Jesus, men man aner den omfavnende Judas th. ved hans side. Foruden Peter med draget sværd (yderst th.) og den svage kontur af Malkus for hans fødder ses hovedet af en soldat eller tempelvagt i baggrunden.⁶⁶ *Jesus for Herodes*. Jesus står tv. foran en tronende myndighedsperson, der i kraft af sit liljescepter formentlig skal identificeres som Herodes. Derimellem ses konturen af en soldats bøjede arm. *Hudflettelsen*. Jesus står bundet på hænderne til en foranstående martersøjle. Han bløder kraftigt fra sår, som de to bødler har påført ham med ris og kat. Bødlerne er iført kort kofte, kegleformet hat og spidse sko. Den ene trækker Jesus i håret, mens den anden gør naragtige krumspring. *Tornekroningen/For-*

Fig. 37–38. Kalkmaleri, 1473, i korets vestkappe. 37. Korsbæringen (syd) (s. 3734). 38. Korsrejsningen/Korsnaglingen (nord) (s. 3734). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Wall paintings, 1473, in the west severy of the chancel vault. 37. The Bearing of the Cross, (south). 38. Raising of the Cross/Nailing (north).

hånelsen. Jesus sidder afklædt, allerede påtvunget tornekronen, der er turbanflettet. Med krydsede arme holder han et siv og en kat, som bødlerne har rakt ham som tegn på forhånelsen og torturen.

Passionscyklussen fortsætter i *vestkappen* med Korsbæringen (syd) og Korsrejsningen (nord).

Korsbæringen (fig. 37). Jesus bærer korset over den venstre skulder og har drejet hovedet let bagud over den højre. Han føres af en rustningsklædt soldat, der er gengivet frontalt med greb om korsets tværarm. Tv. ses fragmenter (bl.a. kappe og skæg) af Simon af Kyrene, der har bukket sig for at hjælpe med at bære korset. Nederst på Jesu kappe er en farvemæssig lakune, hvor der måske har været gengivet en sømplate beregnet på at forøge pinslerne.

Korsrejsningen/Korsnaglingen (fig. 38). Jesus er naglet ved de blodspringende fødder til korset,

der allerede må være rejst, idet én soldat står på en stige for at kunne nå hans hænder (th.), mens en anden, med bare ben, sidder på tværarmen (tv.).

Korsfæstelsen (fig. 39), der afslutter lidelseshistorien i nordkappen, er usædvanligt figurrig for en kalkmalet fremstilling.⁶⁷ Jesus hænger dybt i armene på et T-kors, med blodet springende fra hænderne i rankelignende stråler. Hovedet, med turbanflettet tornekrone og korsglorie, er faldet mod den højre skulder, øjnene er næsten lukkede. Håret er røragtigt og hageskægget tvedelt. Den lange udmagrede krop er svajet, og blodet løber fra sidevunden. Ved hans side hænger de to røvere på tilsvarende kors, bagbundet til tværarmen og med flagrende ben. Alle tre kors er vist som ådrede planker. For foden af Jesu kors støttes den segnende Maria af Johannes og Maria Magdalene. Tv. ses den blinde Longinus til hest,

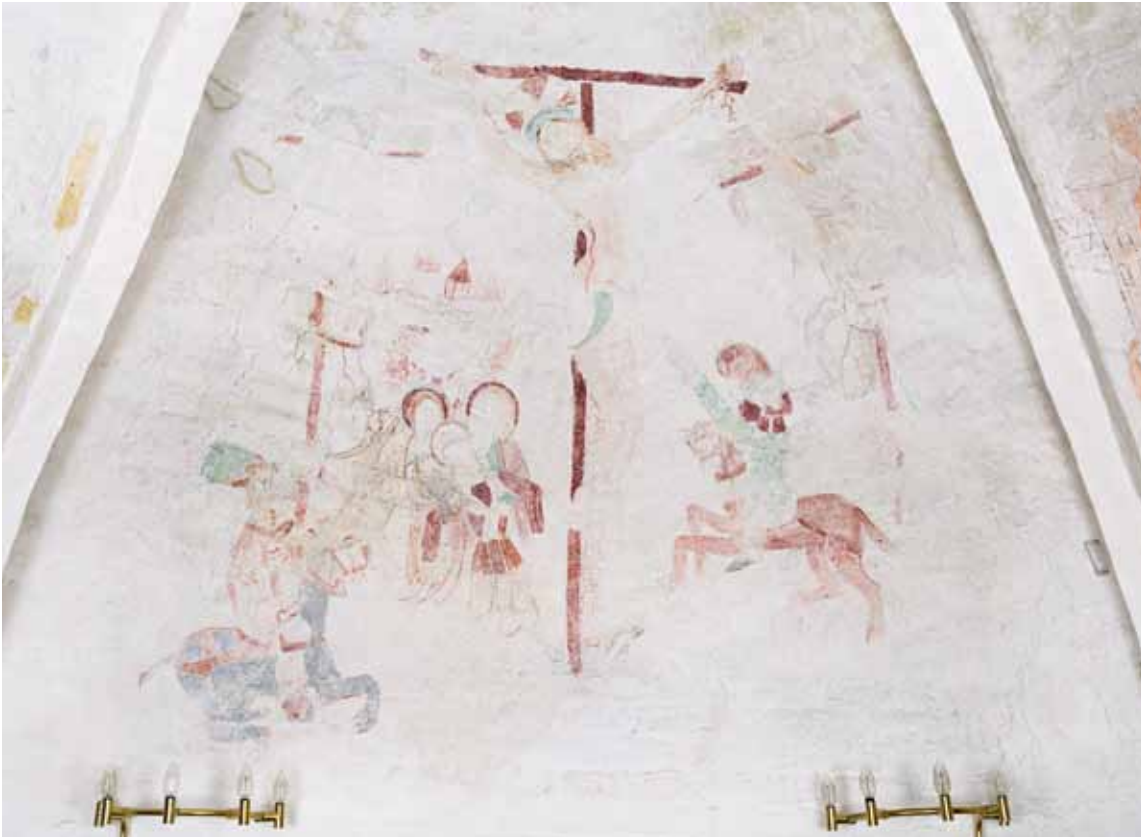

Fig. 39. Korsfæstelsen, kalkmaleri fra 1473 i korets nordkappe (s. 3734). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Crucifixion, wall painting from 1473 in north severy in chancel.*

og i baggrunden hans hjælper, der endnu holder spyddet. Til højre endnu en bereden myndighedsperson foruden flere nu næsten udviskede figurer. I baggrunden vises Jerusalem som et byprospekt med spir og kupler.

3) O. 1475–1500. Østkappen i *skibets østfag* rummer rester af Jesu Fødsel eller Kongernes Tilbedelse (syd) og Kongernes rejse til Betlehem (nord). *Jesu Fødsel* eller *Kongernes Tilbedelse* (fig. 42). Af motivet ses rester af en muret stald, med en lille vinduesåbning i et skyggelagt parti, samt konturerne af en okse. Over stalden hænger betlehemsstjernen foruden engle med nu ulæselige skriftbånd. *Kongernes rejse* (fig. 41). Kongerne rider til Betlehem på heste med fornemme, fjerlignende hovedprydelser. Af kongerne ses kun Caspar og Melchior, idet Balthasar gik til ved opsætningen af en *†*skorsten (s. 3729). De er iført samtidigt motetøj med spidse snabelsko og er vist med kin-

drødt. Over det bakkede landskab med spredte træer hænger stjernehimlen, der også tæller Kristi gennemborede hjerte yderst th. Sammenhørende

Fig. 40. Kalkmalet indvielseskors på korbuens søndre vange (s. 3731). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Wall-painted consecration cross on south stringer of chancel arch.*

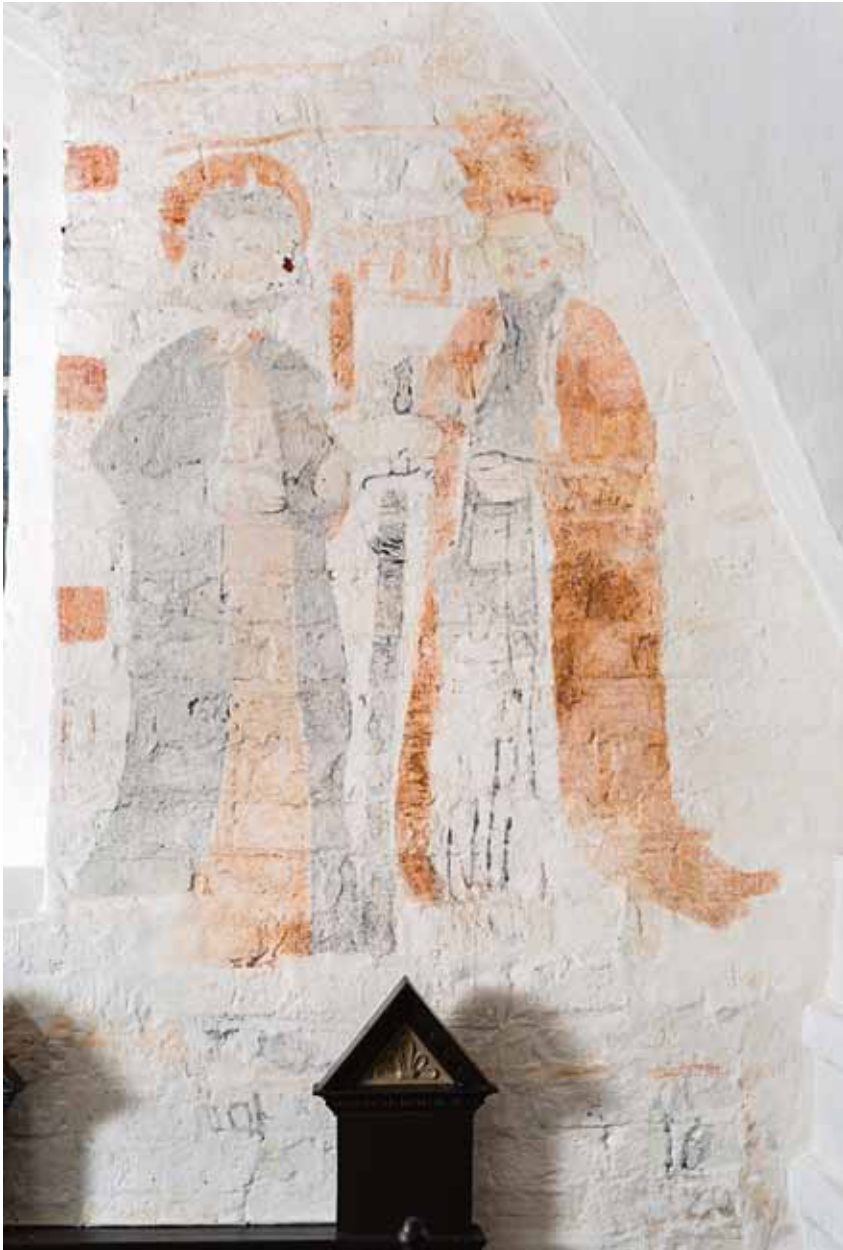

Fig. 43. To helgener, apostlen Matthias med økseattribut (tv.) og en pavelig helgen, kalkmaleri fra o. 1475-1500 på sydvæggen i skibets østfag (s. 3737). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Two saints, the apostle Matthias with axe attribute (left) and a papal saint, wall painting from c. 1475-1500 on south wall of east bay of nave.*

Fig. 41-42. Kalkmaleri, o. 1475-1500, i skibets østfags østskæppe. 41. Kongernes Rejse (nord) (s. 3735). 42. Jesu Fødsel eller Kongernes Tilbedelse (syd) (s. 3735). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Wall painting from c. 1475-1500, east severy of east bay of nave. 41. The Journey of the Kings (north). 42. Nativity or Adoration of the Kings (south).*

med denne udmaling er antagelig en ornamental bemaling af korvinduets stik med kvadermaling i rødt, hvidt og blå.

Sydvæggen viser to knap mandshøje helgenfigurer (fig. 43): Til venstre apostlen Matthias med

Fig. 44. Madonna med barnet, kalkmaleri o. 1510-20 på tårnrummets sydvæg (s. 3739). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Madonna and Child, wall painting c. 1510-20 on south wall of tower interior.*

halvlangt hår, glorie og økseattribut og en pavelig helgen med sværd, måske Fabian.⁶⁸ Begge er vist frontalt, stående. Deres runde ansigter har kindrødt, et træk, der genfindes på den ene af hvælvets tre helligtrekonger. Over dem ses et udslidt skriftbånd, forneden et andet, med flige i den ene ende foruden utydelige fragmenter af minuskelindskrift. Maleriet må forudsættes udført efter skibets hvælvsugning, idet den pavelige helgen er tilpasset skjoldbuen.

4) (Fig. 44-45). Tårnrummets udmaling er udført o. 1510-20 af et værksted, der er kendt for kvalitetsfuldt arbejde i Sønder sø Kirke (Skovby Hrd.).⁶⁹ Den omfatter to motiver, der begge kan have været sidealterudsmykning: En Madonna med barn (sydvæggen) og en korsbæringsscene (nordvæggen), begge med dodenkop, okkergult og grønt som hovedfarver.⁷⁰ Hertil har sluttet sig nu overkalket figurmaleri og ornamentik i hvælv (ndf.).

Fig. 45. Korsbæringen, kalkmaleri o. 1510–20 på tårnrummets nordvæg (s. 3739). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Bearing of the Cross, wall painting from c. 1510–20 on north wall of tower interior.*

Maria med barnet (fig. 44). Maria står i solgissel med barnet på armen. Begge figurer har kontur med dodenkop og okkergult hår. Hendes er udslået, og hun bærer grøn kappe. Kompositionen svarer til fremstillingen i Sønder sø. Dog er Maria uden krone, ligesom den indrammende mandorla i grønt og okkergult ikke er udformet som en rosenkrans, som det er tilfældet i Sønder sø, hvor motivet formodes at have tjent som sidealterudsmykning.

Korsbæringen (fig. 45). Jesus segner under vægten af T-korset, som han bærer over sin venstre skulder, mens en soldat trækker af sted med ham i et reb og tillige lægger an til slag med sin morgenstjerne. Han ledsages af tre andre fjendtlige, bevæbnede mænd, hvoraf én slår Jesus med en pisk (nu knap synlig), mens en anden er iført narrehat og blæser i et horn. Bagest i følget har Simon af Kyrene (med vandrestok) hjælpende løftet den nedre korsende. Johannes, hvis ansigt tydeligt udtrykker ubehag ved begivenhederne, griber trøstende om Maria, hvis hænder tilsyne-

ladende er samlet foran brystet. Hun bærer lang kjole samt hoved- og halslin.

†*Senmiddelalderligt kalkmaleri.* 1) 1473(?). Skt. Jørgen med dragen, på korets nordvæg. At domme ud fra hesten, der var bedst bevaret blandt fragmenterne, kunne maleriet godt være udført af malerne bag korbælvets udsmykning. 2) O. 1475–1500. To ubestemmelige helgener på hver deres side af vinduet i skibets midtfag. 3) O. 1475–1500. Sparredekoration med rødt og gråt på skibets hvælvrribber.⁷¹ 4) (Jf. fig. 103), o. 1510–20. Figurmaleri i tårnets hvælv samt en dekorativ bemaling af ribber med rankeslyng i grønt og dodenkop foruden tovsnoning med prikrosetter på buer. Sammenhørende med nord- og sydvæggens udmaling.

†*Eftermiddelalderligt kalkmaleri.* Efter 1728, et barokt draperi med omgivende kassetteloftsagtigt rombemønster på korets østkappe og -væg tjente som baggrund for altertavle nr. 2 (jf. fig. 82). Det må være sløjfet o. 1919.

Fig. 46. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Interior looking east.*

INVENTAR

Oversigt. Kirkens ældste inventarstykke er den romanske døbefont. En *relikviekapsel med *relikvie er fundet i postamentet på den efterreformatoriske altertavle (nr. 2), men antagelig oprindeligt nedlagt i det middelalderlige 1alterbord. Et *røgelseskar fra 1300-tallet i Odense Bys Museer skal også regnes blandt kirkens middelalderlige genstande. Fra den senere middelalder stammer en altertavle (nr. 1) fra o. 1500, med en figurrig Korsfæstelsesfremstilling og scener fra Jesu lidelseshistorie. Dåbsfadet er et Nürnbergerarbejde fra 1500-tallet.

Fra Caspar Markdanners ejertid på Rønninge Søgård (1577-1618) hidrører forskellige inventarstykker. Prædikestolen blev moderniseret efter 1592 med relieffer og malede våbenskjolde og indskrifter for Markdanner og hans hustru Sophie Oldeland (1576-1639), men er formentlig et par årtier ældre. Parret har også o. 1600 ladet opsætte to herskabsstole, den ene med hendes skårne våbener, den anden suppleret med malede våbener for senere kirkeejere. I nordkapellet findes desuden et fornemt portrætre relief i alabast af Caspar Markdanner, ligeledes fra o. 1600, om end nymonteret i en

ramme fra 1821. Fra 1600-tallets første halvdel hidrører endvidere alterbordet (1604) og alterstagerne. En lille, ciseleret messingspand fra århundredets anden halvdel har indtil nyere tid tjent som dåbskande. Fra en 1messehagel, anskaffet 1672, stammer en lille sølvkrucifiksfigur, der nu sidder på en ny hagel. Fra tiden frem til o. 1700 hidrører en kiste fra o. 1675 og en lysekron samt altersølv og oblatæske, udført af eller tilskrevet Odensemesteren Matthis Simonsen. Heraf bærer alterkalken våbenskjolde og initialer for kirkeejeren Knud Urne til Juulskov (1634-1705) og hustruen Anne Beate Valkendorf (1662-1720), mens et monogram på oblatæskan muligvis hentyder til sidstnævntes (sted)farmor Margrethe Didriksdatter Blome. Altertavlen (nr. 2) er skænket 1728 af sognepræst Eiler Christensen Kullerup og hustruen Karen Nielsdatter; den førstnævnte skænkede også en præsterækketavle før sin død 1748. Stolestaderne er fra 1783 (kappellets dog fra 1861). Klokkerne fra 1791 og 1834 er leveret af den københavnske klokkestøberfamilie Gamst. En messehagel er fra 1836, en syvstages fra 1912 og kirkeskibet ophængt 1920. Orglet er bygget 2002 af Gunnar Fabricius Husted.

Farvesætning og istandsættelser. Inventaret præges af bemalinger i lysebrune og grålige farvenuancer, ho-

vedsagligt fastlagt i forbindelse med en hovedistandsættelse 1968 ved arkitekt Ebbe Lehn Petersen og konservator Mogens Larsen og harmoniseret efter altertavle nr. 2 og prædikestolen, der restaureredes i samme forbindelse.

De ældst bevarede kirkeregnskaber fra 1611-64 er summariske og indeholder kun indicier på istandsættelser. I sognepræst Eiler Christensen Kullerups embedsperiode (1703-48) fik kirken foruden altertavle nr. 2 yderligere en ny *†*alterskranke, en *†*skriftestol og en præsterækketavle, muligvis alt sammen anskaffet 1728.⁷² 1783 blev de nyanskaffede stole og 'alt det øvrige træværk' bemalt med 'ansigtsfarve' (dvs. med lysebrun staffering) med sortbrune detaljer.⁵⁴ 1856 blev inventaret, med undtagelse af altertavler og prædikestol, malet på ny, antagelig med en egetræsådring.⁷³ Inventaret istandsattes 1927 under tilsyn af arkitekt Knud Lehn Petersen.

Alterbordet (jf. fig. 56), fra 1604 ifølge skåren datering, er et panelværk af fyrretræ, 186×118 cm, 107 cm højt, med glatte arkadefyldinger. Forsidens fire tandsnitskantede, skællagte bueslag bæres af profilkapitæler over omløbende rammeværk; i toppunktet en roset, i sviklerne treblade. Det adskillende rammeværk har små pyramidebosser, mens frise- og postamentfelterne prydes af bladbelagte bosser. Kortsiderne har bred, tandsnitskantet tvillingarkade med rosetter i sviklerne; på den søndre ses karvskåret årstal: »1604«. Bordplade og fodliste er nyere. Bemalingen fra 1968 består af hvidt og gråt på rammestykker og profillister samt gråsort på fyldingerne. Ved restaureringen dette år konstateredes kun to nyere stafferinger fra hhv. 1892 og 1927, og bordet har måske oprindeligt stået i blankt træ, om end dækket af et alterklæde, jf. ndf.⁷⁴ Det er placeret helt op ad østvæggen.

En lille **relikviekapsel* af bly blev 1967 fundet i postamentet på altertavle nr. 2. Den indeholdt et **relikvie* (fig. 47) bestående af et 13 mm langt, ubestemmeligt knoglestykke, svøbt i grøn silke. I Nationalmuseet (inv.nr. D 69/1970). Relikviegemmet⁷⁵ kan hidrøre enten fra det middelalderlige murede *†*alterbord, hvorfra spor dog ikke er påvist, eller fra en inventargenstand, måske fra altertavle nr. 1, en helgenfigur eller et korbuekrucifiks.

Et *†*sidealterbord har antagelig stået ved kapellets østmur (jf. s. 3722). *Udvendigt sidealter?* ved skibets sydøstre støttepille (jf. s. 3722, fig. 25).

*†*Alterklæder. 1) Antagelig fra 1735 i lighed med *†*messehagel nr. 3 og *†*alterskammel (s. 3753) af lysegrønt fløjel med brede sølvgaloner og som disse antagelig en gave fra Charlotte Amalie Sehested f. Gersdorff, g.m. den tidligere kirkeejer, Christian Sehested; senest omtalt 1820.⁷⁶ 2) Før 1863,⁵ af rødt silkedamask med sølvbræmmer; kasseret 1892.⁷⁷

Altertavler. 1) (Fig. 48-55), sengotisk, o. 1500-25, med en figurrig Golgatas scene flankeret af fire scener fra Jesu lidelseshistorie, alt under kølbuede, gennembrudte baldakiner med stavværk og korsblomster. Fremstillingen har oprindeligt udgjort midtskabet af en triptych, forsynet med to bevægelige *†*sidefløje, med *†*apostelfigurer i to rækker. Den fremtræder nu med nyere staffering.

Rammeværket (166×165×14 cm)⁷⁸ er samlet ved bladning og har affaset forkant. Siderne har foruden spor efter *†*fløjenes hængsler bærehuller beregnet til transport fra værkstedet. Tavlen deles ved to lodrette rammestykker med vandnæser og små blændingslignende indskæringer. Smalfelterne er fornyet ligesom bagklædningen. Der er tilsyneladende intet spor efter en *†*topfrise.

Midtfeltets korsfæstelsesscene (fig. 48) tæller i alt 20 personer. Foroven ses de tre korsfæstede. Jesus hænger i strakte, næsten vandrette arme på et (fornyet) latinsk kors. Hovedet med den snoede

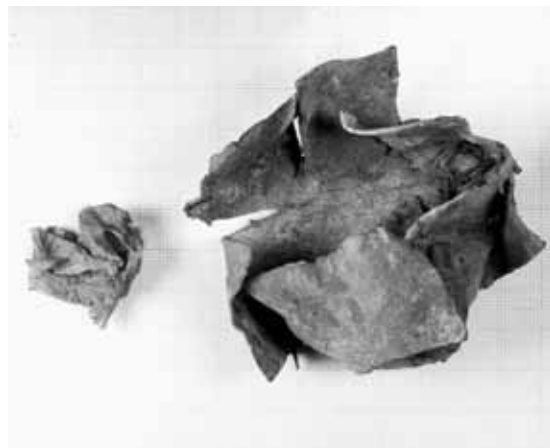

Fig. 47. **Relikviekapsel* af bly med **relikvie* bestående af et lille knoglestykke (s. 3741), fundet 1967 i postamentet på altertavle nr. 2. Foto i NM. – **Reliquary case* of lead with **relic* consisting of a small piece of bone, found in 1967 in the pedestal of altarpiece no. 2.

Fig. 48. Sengotisk altertavle (nr. 1), o. 1500-25, med figurrig korsfæstelsesscene og passionsrelieffer (s. 3741). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Late Gothic altarpiece (no. 1), c. 1500-25, with figure-rich Crucifixion scene and Passion reliefs.*

tornekrone er faldet mod højre skulder, øjnene er lukkede. Under sidevunden er mellemgulvet indsunket, og det korte lændeklæde er bundet med en snip, der flager bag om det venstre lår. Ved hans side hænger de to røvere, ukarakteristiske af udseende og iklædt små, skamposelignende underbukser. Den 'gode' røver (tv.) er bagbundet til tværstammen på et T-kors, mens den 'onde' er bundet til et latinsk kors på benene og måske

også armene.⁷⁹ Herunder ses folkemængden i en fremstilling, der er skåret i to blokke. Sceneriet er placeret i et klippelandskab, som foroven viser et byprospekt (Jerusalem) med spirprydede kirke- og fæstningsbygninger af nordeuropæisk tilsnit. Figurgruppen omfatter dels Jesu familie og nærmeste kreds, dels myndighedspersoner, soldater og tilskuere, flere af disse kendetegnet med hovedbeklædninger af et fantasifuldt eller

Fig. 49-50. Detaljer af altertavle nr. 1, o. 1500-25 (s. 3741, jf. fig. 48). Passionsrelieffer: 49. Hudflettelsen (s. 3743). 50. Korsbæringen (s. 3744). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Details of altarpiece no. 1, c. 1500-25 (cf. fig. 48). Passion reliefs: 49. Scourging. 50. Bearing of the Cross.

fornemt præg. Soldaterne er iført rustning, heraf enkelte med rosetprydede skulderstykker og særprægede hjelme. I forgrunden tv. støttes den segnede Maria af Johannes og Maria Magdalene (fig. 54), sidstnævnte med turban på hovedet, mens en tredje kvinde slutter sig til. Bag Johannes står Veronika med svededugen, hvorpå Jesu ansigt er skåret i lavt relief (fig. 53); hun bærer et fornuftigt, men særpræget hovedtøj med hornagtige bukler, fastholdt med et hagelin. Th. for hende peger den blinde Longinus på sit ene øje, der blev helbredt af blodet fra Jesu sidesår, mens han fatter om lansen med højre hånd (øvre del afknækket); en soldat støtter lansen nedre del. Bagest ses en mand

med snoet pandebånd og en hjelmprydet soldat. I gruppen th. peger en romersk soldat på Jesus som markering af ytringen: »Sandelig, den mand var Guds søn« (Mark. 15,39). Bag ham, med den fornemme hat, måske ypperstepræsten Kaifas. Forrest er Pontius Pilatus i færd med at diktere indskriften til sin siddende skriverkarl.

De fire mindre passionsrelieffer viser scener før og efter Korsfæstelsen, i nord: 1) *Hudflettelsen* (fig. 49). Jesus står bagbundet til martersøjlen, iført lændeklæde og med nedslået blik. En bøddel trækker ham i håret og lægger an til slag med et nu forsvundet torturinstrument. En anden holder svøben, tilsyneladende en nihalet kat,

Fig. 51-52. Detaljer af altertavle nr. 1, o. 1500-25 (s. 3741, jf. fig. 48). Passionsrelieffer: 51. Korsnedtagelsen (s. 3744). 52. Opstandelsen (s. 3744). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Details of altarpiece no. 1, c. 1500-25 (cf. fig. 48). Passion reliefs: 51. Deposition from the Cross. 52. Resurrection.

mens en tredje knælende person binder et ris. To øvrigheds personer i baggrunden overvåger mis-handlingen. 2) *Korsbæringen* (fig. 50). Jesus tynges af korset, som Simon af Kyrene hjælper ham med at bære. I følget ses den trinde Johannes, der støttende griber om Marias arm og bagved en anden af de tre Maria'er. En soldat, der som tegn på ondskab eller dårskab har mistet sin ene støvle, trækker Jesus af sted ved kappens krave. I syd: 3) *Korsnedtagelsen* (fig. 51). Josef af Arimatæa, der endnu holder en nagle i sin venstre hånd, løfter Jesus ned fra korset (ej vist). Hans afsjælede legeme, delvist indhyllet i et klæde, støttes af en mand, antagelig Nikodemus. Tv. holder Johannes

den segnende Maria; bag dem Maria Magdalene med turban på hovedet (jf. ovf.). 4) *Opstandelsen* (fig. 52). Kristus er vist stående med det ene ben i sarkofagen, hvis låg bortløftes af en engel. Højre hånd velsigner, mens den venstre har holdt en korsstav. Fire soldater vækkes af deres søvn og forfærdes ved synet. I baggrunden ses de tre kvinder på vej til graven med salvekrukker, gående fra Jerusalem, der er repræsenteret ved kamtakkede gavle bag en kreneleret bymur.

Tavlens *staffering* synes overvejende eller i sin helhed at være nyere og er måske fra 1881. Der foreligger ingen farvearkæologiske undersøgelser af tavlen. Den står med slagmetalforgyldning på

den sekundære bagklædning og ornamenter samt på figurerne dragter, der i øvrigt har laseret rødbrunt og okkergult samt turkis, blågråt og sortgråt. Hudfarven er gennemgående lys, mændenes ansigter rødligere, hår og skæg er brunt. Mens alle tre korsfæstede (og siderelieffernes Jesusfigurer) har røde bloddråber og -stænk, er der med sortgråt og hvidt malet tårer i sørgegruppens ansigter (jf. fig. 54). Rammeværket er cinnoberrødt med sortgrå skravering og enkelte kors på forkanten. Den oprindelige staffering har antagelig omfattet 'stærk forgyltning og forsølvning', der omtales 1881.⁸⁰

Ikongrafi og stil. Altertavlens mester har tilsyneladende taget udgangspunkt i en række grafiske forlæg, der dog alle anvendes selektivt. Mens afhængighedsforhold er svært påviselige for korsfæstelsescenen,⁸¹ har de små passionsrelieffer an-

Fig. 53. Veronika med svededugen, detalje af altertavle nr. 1, o. 1500–25 (s. 3741, jf. fig. 48). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Veronica with the sudarium*, detail of altarpiece no. 1, c. 1500–25 (cf. fig. 48)

Fig. 54. Maria Magdalene, detalje af altertavle nr. 1, o. 1500–25 (s. 3741, jf. fig. 48). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Mary Magdalene*, detail of altarpiece no. 1, c. 1500–25 (cf. fig. 48).

tagelig alle forlæg i den tyske grafiker Israhel van Meckenem (o. 1440–1503), hvis stik fra o. 1480 ligger til grund for kompositionen, mens figurerne er mere robuste og firskårne. I Hudflettelsen gælder afhængigheden Jesus (dog med ændret armstilling) og ikke mindst de to bødler th.⁸² I Korsbæringen korresponderer Jesus og Simon af Kyrene med Meckenems fremstilling, mens soldaten trækker Jesus af sted i kraven, som det ses hos f.eks. Martin Schongauer.⁸³ Mest tro mod forlægget er Korsnedtagelsen,⁸⁴ mens Opstandelsen viser Kristus og de to forreste soldater efter Meckenem.⁸⁵

Tavlen må være blevet til i et nordtysk eller – idet flere påfaldende detaljer har fynske paralleller – måske et fynsk værksted. Midtskabets opbygning og blændingsdekorationen på dets lodrette rammestykker svarer til tavlen i Lindelse

Fig. 55. Soldat, detalje af altertavle nr. 1, o. 1500-25 (s. 3741, jf. fig. 48). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Soldat, detail of altarpiece no. 1, c. 1500-25 (cf. fig. 48).*

(Svendborg Amt). Her genfindes også Veronikas fornemme hovedtøj (fig. 53),⁸⁶ der ligesom enkelte af soldaternes hjelme er usædvanligt forekommende og bærer mindelser om typer, der ses hyppigt på nederlandske altertavler.⁸⁷ Én af hjelmene, en såkaldt 'salade' med kraftige, aflange kindbeskyttere (jf. fig. 48), optræder også flere gange i Lucas Cranach den Ældres passionsserie fra 1509 og kan være hentet herfra.⁸⁸ Men i betragtning af, at Cranachs grafik (ligesom Albrecht Dürers) intet har betydet for ikonografien i øvrigt, skyldes den måske andre inspirationskilder. Hjelmtypen findes også på altertavlen i Birkende (Bjerger Hrd.), der sammen med tavlen i Vindinge (Svendborg Amt) er de vistnok eneste, hvorpå soldaten med det manglende fodtøj også optræder.⁸⁹

Historie og istandsættelser. Ved sin visitats 1590 beskrev biskop Jacob Madsen altertavlen: »Tavlen met den Korsfæstede, Røffuer oc paa Siden Paszen paa Fløyeler 12 Aposteler«. ⁹⁰ Efter anskaffelsen af altertavle nr. 2 i 1728 placeredes den andetsteds i kirken, måske i kapellet, hvor den 1820 fandtes opstillet uden $\dagger$ sidefløjene.⁹⁰ Tilstanden blev 1863 beskrevet som 'temmelig

defekt'.⁹¹ Efter Skt. Hans Kirke i Odense afviste et tilbud om at overtage tavlen, indgik den 1881 i Fyens Stiftsmuseum.⁹² Da tavlen og dens figurer var 'fuldstændigt faldne fra hinanden', istandsattes den samme år ved snedker Rasmussen fra Fruens Bøge og maler August Behrends, der for arbejdet betalt henholdsvis 50 kr. og 30 kr.⁸⁰ Den gennemgik 1960 en mindre istandsættelse af konserverende art. Tavlen er siden 1992 genopstillet i kirken, nu ved kapellets østvæg.

2) (Fig. 56), skænket 1728 af sognepræst Eiler Christensen Kullerup og hustru Karen Nielsdatter ifølge malet indskrift.

Den barokke tavle er arkitektonisk opbygget med storstykke, topstykke og postament og har figurudsmykning med fremstillinger af Nadveren, Korsfæstelsen, Gravlæggelsen og Opstandelsen foruden de fire evangelister.

Postamentet har kraftige, glatte fremspring og småvinger med volutter og akantus. På fremspringene står svære, lavstammede og glatte joniske storsøjler, der parvis flankerer det fladbuede storfelt og bærer en brudt gavlfrie. Det rundbuede topfelt flankeres af to korintiske frisosøjler og smalle vinger med akantus. Den trekantede topgavl kronet af den opstandne Kristus med sejrspanen. Stor- og topstykket flankeres af evangelistfigurer med symbolvæsener: forneden Markus (nord) og Lukas, foroven i mindre format Mattæus (nord) og Johannes.

Storfeltet prydes af et krucifiks på malet baggrund. Den korsfæstede hænger skråt i armene. Højre hånd er vist i en velsignelsesgestus, hovedet er faldet mod højre skulder, mens lændeklædet er bundet med en knude ved højre hofte og let flagrende snip. Øverst på korset ses skriftbånd med indskåret »INRI«, forneden spor efter $\dagger$ Adams hovedskal. Postamentets nadverfremstilling (fig. 58) i højt relief viser Jesus, der velsigner brødet. Det andet nadversymbol, kalken, står sammen

Fig. 56. Alterbord, 1604 (s. 3741) og altertavle nr. 2, skænket 1728 af sognepræst Eiler Christensen Kullerup og hustru Karen Nielsdatter (s. 3746). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Communion table, 1604, and altarpiece no. 2, donated in 1728 by the incumbent Eiler Christensen Kullerup and his wife Karen Nielsdatter.*

Fig. 57. Gravlæggelsen, detalje af altertavle nr. 2, 1728 (s. 3746, jf. fig. 56). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Entombment, detail of altarpiece no. 2, 1728 (cf. fig. 56)*

med påskelammet på langbordet, der er gengivet let fra oven. Han har glorie og sidder foran et draperi, ligesom de to nærmeste disciple, der drejer sig mod ham. I forgrunden tv. ses Judas med sølvpengene. Han er ligesom apostlen forrest th. udført efter grafisk forlæg af Virgil Solis (1514–62).⁹³ Topfeltets rundbuede relief viser Gravlæggelsen (fig. 57) i klippegraven under en klippe-

side, der rejser sig træbevokset foran Golgatas tre tomme kors. Jesus lægges i en skråtstillet sarkofag af Josef fra Arimatæa og to andre mænd. Bag dem står Johannes, Maria og Maria Magdalene med salvekrukken foruden en tredje kvinde. I forgrunden tv. ligger tornekronen. Relieffet må være skåret efter grafiske forlæg af Johann Sadeler⁹⁴ eller Merians Bibel 1630 (spejlvendt).

Tavlen står med sin oprindelige *staffering*, der er signeret »Johannes Friis« på den nordre topfrise. Den er fremdraget ved en istandsættelse 1968 på nær storfeltets panelmaleri, der ikke har været overmalet. Som baggrund for krucifikset er i storfeltet malet et summarisk figurmaleri, der i dunkle røde og brunlige toner viser Maria (tv.) og Johannes ved korset foruden to yderligere kvindeskikkelser tv. Rammeværket har grålig og rødlig marmorering, søjler og profillister er hvide med forgyldning. Reliefferne står i hvidt med enkelte forgyldte detaljer mod en grå bund, der også ses på figurer, relieffer og vinger (sidstnævnte med gråblå bund). Klædedragterne har forgyldning, laseret rødt og sølv. Oprindelige *indskrifter* med forgyldt fraktur på sort bund omfatter giverindskrift på det nordre postamentfremspring »Gud til Ære, og dette Guds Huus til Een Prydelse haver Hr. Eiler Christenson Kullerup og hans K(ære) Hustru Karen Nielsdatter Ladet den(n)e Taffle bekoste og opsætte udi det Aar. 1728« og på det nordre et skriftsted, der læst i sammenhæng med donationen antager karakter af en personlig taknemmelig indskrift: »Jeg tacker Christo Jesu vor Herre, som gjorde Mig Sterck, og Hand agtede mig at være Tro, som satte Mig I

Fig. 59. Markusløven, detalje af altertavle nr. 2, 1728 (s. 3746, jf. fig. 56). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Lion of St. Mark, detail of altarpiece no. 2, 1728 (cf. fig. 56)*

Eet Embede« (1 Tim. 1,12). På friserne erindres præstens kald til sognepræst 1702 (nord) og valg til herredsprovst i Åsum 1723. Den skal ses i sammenhæng med præsterækketavlen (s. 3763), som sognepræsten også skænkede i lighed med en talterskranke (s. 3753) og en tskriftestol (s. 3760).

Fig. 58. Nadveren, detalje af altertavle nr. 2, 1728 (s. 3746, jf. fig. 56). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Last Supper, detail of altarpiece no. 2, 1728 (cf. fig. 56)*

Fig. 60. Altersølv o. 1700, tilskrevet Matthis Simonsen i Odense (s. 3750), kalken med våbener og initialer for Knud Urne til Juulskov (1634-1705) og hustruen Anne Beate Henningsdatter Valkendorf til Bjørnemose (1662-1720). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Altar plate c. 1700, attributed to Matthis Simonsen in Odense, chalice with arms and initials of Knud Urne of Juulskov (1634-1705) and his wife Anne Beate Henningsdatter Valkendorf of Bjørnemose (1662-1720).

Fig. 61. Oblatæske, udført o. 1700 af Odensesølvsmeden Matthis Simonsen, med monogram, muligvis for Margrethe Didriksdatter Blome (†1679) (s. 3751). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Wafer box, made c. 1700 by the Odense silversmith Matthis Simonsen, with monogram, possibly of Margrethe Didriksdatter Blome (†1679)

Farveundersøgelser har påvist tre senere $\dagger$ stafferinger, hvoraf de to ældste begge var hvide med detaljer i mørkeblåt og hverken berørte figurer eller indskrifter. Ifølge en indskrift på bagsiden af Lukasfiguren er 'det', dvs. tavlen eller måske blot figurerne, 'malet og forgyldt af L. Nielsen 1839'. Indtil 1968 stod tavlen med brunt og gråt på rammeværk, hvide søjler og guldbronze på figurer og enkelte profilled. Indskrifterne var med guldbronze på sort bund. Friserne havde skriftstederne Sl. 132,9 (nord) og 2 Kor. 4,5.

Altersølv (fig. 60), o. 1700, der er skænket af kirkeejeren Knud Urne til Juulskov og Rønninge Søgård (1634-1705) og hustruen Anne Beate Valkendorf til Bjørnemose (1662-1720), er uden stempler, men tilskrevet Odensesølvsmeden Matthis Simonsen (-1678-1728), jf. oblatæske.⁹⁵ Kalken, 19,5 cm høj, har cirkulær fod med seks

ophøjede tunger, hvorpå ses spor efter en støbt $\dagger$ krucifiksfigur. Tungerne rejser sig i en stejl pyramidestub mod det sekskantede skaft, der har neglesnit og knop med versalbærende rudebosses («Ihesvs») og mellemfaldende spidsblade. På bægeret er graveret våbener og kursiverede initialer for givnerne, hans »KW« (tv.) og hendes »ABW«. Omtalt 1755.⁷² *Dysken*, tværmål 14 cm, har Jesusmonogram og hjulkors med liljeender på fanen.

Et $\dagger$ altersæt omtalt 1590 var uden forgyldning.¹⁰ En $\dagger$ kalk behøvede 1665 reparation.¹²

Oblatæske (fig. 61), o. 1700, udført af Odense-sølvsmiden Matthis Simonsen (jf. altersæt). Den ovale æske, 9,5×6,5 cm, 3,5 cm høj, bærer på låget kronede initialer indrammet af palmeblade, vel for en adelig kvinde: »MBD«, muligvis Anna Beate Valkendorfs fars stedmoder Margrethe Didriksdatter Blome ($\dagger$ 1679). Under bunden ses sølvsmidens stempel (*Bøje* nr. 4093) og Odensemærke. Omtalt 1818.⁴⁴

Sygesæt, anskaffet 1960 fra Cohr, Fredericia, alle dele med stempel for sølvvarefabrikken, daterende Københavnsmærke samt Kristusmonogram i strålekrans. Kalk, 8 cm høj; disk, tværmål 6,5 cm; oblatæske, tværmål 5 cm, højde 2,5 cm; tilhørende glasflaske.

Fig. 62. Alterstager, o. 1625 (s. 3752). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Altar candlesticks, c. 1625*

Fig. 63. $\star$ Rogelseskar, 1300-tallet, antageligt fra Nordtyskland (s. 3752). Foto Odense Bys Museer 2016. – $\star$ *Censer, 1300s, presumably from northern Germany.*

Et $\dagger$ sygesæt af sølv anskaffedes 1804 af kirkeejeren Christen Lemvigh.⁴⁴

Alterkande, 1898, lavet af N. C. Traberg, Kolding, og skænket af Sigismund Wolff Veith Christoph de Mylius⁹⁶ og hustruen Clara Vilhelmine Marie Rørup. Den 34 cm høje kande har amforaformet korpus med vinkelret knækket hank og graveret versalindskrift: »Gud til ære«, flankeret af anker og kors. På foden ses givernes graverede initialer: »SWVCM« og »CWMR« samt versalindskrift til minde om datoen 9. apr. 1899. Det kuppelformede låg har dekoration af opretstående kors.⁹⁷ Under foden er stempler for sølvsmiden (»Traberg«) og guardejn Simon Groth samt Københavnsmærke 1898.

En $\star$ alterkande af sølv fra 1836,⁹⁸ udført af Conrad Schrøder, København og skænket af kirkeejeren Johann Caspar de Mylius til Rønninge Søgård, er omtalt i inventariet 1863.⁵ O. 1900 overgået til annekskirken Rolfsted (s. 3821).

Fig. 64–65. Messehagler. 64. Nr. 1, 1836 (s. 3752). 65. Nr. 3 med krucifiksfigur af sølv fra 1672, oprindeligt på $\dagger$ messehagel nr. 2 (s. 3753). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Chasubles*. 64. No. 1, 1836. 65. No. 3 with crucifix figure of silver from 1672, originally on $\dagger$ chasuble no. 2.

En $\dagger$ alterkande af tin omtales 1863.⁵ En $\dagger$ vinflasker af tin anskaffedes 1668 for 3 mark.¹⁴

Alterstager (fig. 62), o. 1625,⁹⁹ 38 cm høje, med slankt, symmetrisk balusterskaft i tre afsæt med fladt kugleled i midten. Lyseskålen er flad.

To $\dagger$ alterstager ('kobberstager') omtaltes 1590 af Jacob Madsen.¹⁰

En *syvstage* er skænket 1912 af sognepræst Frederik Möllers børn i anledning af forældrenes guldbryllup.⁷⁷ Den 51,5 cm høje stage har ottekantet fod og skaft samt firkantede arme med facetterede pynteled.

$\dagger$ Alterbøger. 1665 manglede kirken alterbog, graduale og salmebog.¹² En sølvbeslået $\dagger$ alterbog skænktes 1784 af kirkeejeren Mette Sophie Rasch f. Munch til Rønninge Søgård.⁴⁴ Den omtaltes 1863 sammen med en nyere.⁵

$\star$ Røgelseskar (fig. 63), et antagelig nordtysk bronzearbejde fra 1300-tallet.¹⁰⁰ Det 20 cm høje kar er sekspasformet med lav, omtrent cylindrisk fod.

Skålen har foruden trekantede røghuller også haft cirkulære, hvoraf sidstnævnte synes at have medvirket til at svække materialet. Lågets cirkulære røghuller danner større og mindre rosetter. Dets kronende sekskantede og lanternebærende centralbygning med 'nøglehulsvinduer' har tre sidefløje med sadeltag, hvorimellem apsider. Ved randen på skål og låg er tre øskener til $\dagger$ ophæng. Karret må være identisk med det 'gamle, sønderlagne katolske malmrøgelseskar', der fandtes i kirken 1808.¹⁰¹ Om end overdragelsen ikke er registreret, må det herefter være tilgået Oldsagskommissionen, hvorfra det 1818 overdroges til Fyens Stiftsmuseum, i dag Odense Bys Museer (inv.nr. KMO/1956/850).

Messehagler. 1) (Fig. 64), 1836,⁵ af rødt fløj med sølvgaloner; et kors af sølvgaloner på ryggen bærer spor efter en påsyet sølvkrucifiksfigur, der nu findes på nr. 3, men oprindeligt sad på $\dagger$ messehagel nr. 2.¹⁰² 2) 1900-tallets første halvdel, af violet

fløj med guldborter og -kors på ryggen. 3) (Fig. 65), nyere, af silkestof, med blå og gråbrunt brokademønster samt kors af sølvgaloner på ryggen. Herpå er påsyet en 15 cm høj krucifiksfigur af sølv fra 1672, der oprindeligt sad på $\dagger$ messehagel nr. 2 og senere på nr. 1. Over og under figuren er på korset fæstnet skriftseddel med »INRI« samt kranium med korslagte knogler, ligeledes af sølv.¹⁰³

$\dagger$ Messehagler. 1) Omtalt 1590, af brunt fløj.¹⁰ 2) 1672, af rødt fløj med guldgaloner og -kors på ryggen. Herpå sad oprindeligt en krucifiksfigur af sølv (ovf.). Anskaffet for 22 rigsdaler,⁷⁶ efter kirken 1665 ingen messehagel havde.¹² Omtalt 1820.⁷⁶ 3) 1735, af lysegrønt fløj med brede sølvgaloner (jf. $\dagger$ alterklæde nr. 1, $\dagger$ alterskammel), skænket af Charlotte Amalie de Sehested f. Gersdorff til Ravnholt og Rønninge Søgård. Omtalt 1820.⁷⁶

En $\dagger$ messekløkke blev 1590 omtalt af Jacob Madsen ('en lille klokke over kirken').¹⁰

En $\dagger$ alterskammel var 1820 beklædt med lysegrønt fløj med brede sølvgaloner (jf. $\dagger$ alterklæde nr. 1, $\dagger$ messehagel nr. 3).⁷⁶

Alterskranken (jf. fig. 46), 1968, tegnet af Ebbe Lehn Petersen, er trekvartcirkulær med smalle jernstivere og gråmalet håndliste af træ.

En $\dagger$ alterskranke bekostedes 1728 af sognepræst Eiler Christensen Kullerup (jf. altertavle nr. 2, $\dagger$ skriftestol og præsterækketavle).⁷² Det er måske den samme, der 1863 omtaltes som forsynet med grønmaledede balustre og af en afrundet form ('ni alen i omkreds').⁵ Efter en fornyelse 1887 var skranken hesteskoformet, med få drejede balustre.⁵ En hel eller delvis fornyelse fandt sted igen 1927.¹⁰⁴

Den romanske *døbefont* (fig. 67), af rødlig og sortkornet granit, 86,5 cm høj, tilhører en nordøstfynsk gruppe med firkantet kumme, formet som et terningekapitel. Her er formen dog sløret ved en affasning af hjørnerne, og der er tale om et noget råthugget arbejde (Mackeprang, *Døbefont* 134). Det lave fodled af cirkulært grundrids har forneden tandsnitsfrise, hvorover vulst; det korte skaft er tilsvarende, men med tandsnitsfrisen ved overgangen til kummen. Kummen (tværmål ca. 85 cm) har ristet tovstav ved munden, og dens

Fig. 66. Dåbsfad fra 1500-tallet med Bebudelsen, minuskelindskrift samt hjort- og hundfrise (s. 3754). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Baptismal dish from 1500s with the Annunciation, minuscule inscription and stag-and-dogs frieze.*

omtrent kvadratiske fordybning har stejle sider. Fonten stod 1590 i tårnet.¹⁰ 1820 var den placeret nordvestligt i koret, bemalet med en gråsort

Fig. 67. Romansk døbefont (s. 3753). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Romanesque font.*

marmorering,⁷⁶ der fjernedes 1884.⁵ Den står nu i skibets nordside foran korbuen.

Dåbsfad (fig. 66), 1500-tallet,¹⁰⁵ et drevet og ciseret messingarbejde fra Nürnberg, tværmål 67 cm, 6,5 cm dybt. I bunden af det store fad ses *Bebudelsen*.¹⁰⁶ Herom løber indskrift med store forsirede minuskler, en gådefuld formel »mlvca-ve«, der gentages fem gange. Denne kan muligvis opløses som »m(aria) l(illum) v(irgo) c(asta) ave« (Maria, lilje, rene jomfru, hil dig).¹⁰⁷ Den omgivende hjort- og hundfrise indrammes af rosetter og liljeornamenter(?) og gentages på fanen. Fadet er tidligst omtalt i kirken 1820.¹⁰⁸

Dåbskander. 1) (Fig. 68), o. 1650–1700, en lille messingspand, hvis funktion som dåbskande er omtalt fra 1800-tallets begyndelse.¹⁰⁹ Den cylindriske, 18 cm høje spand står på tre små, kuglefødder. Siderne har ciseret bølgeranke mellem rundbuefriser, og ved den udkragende munding er to øskener med rundbuet hank. Låget har gennembrudt rosetudsmykning, der ligesom den bøjleformede knop kunne antyde en oprindelig funktion som varmebækken eller lignende. Nu

Fig. 68. Messingspand, o. 1650–1700, tidligere anvendt som dåbskande (s. 3754). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Brass pail, c. 1650–1700, formerly used as a baptismal jug.*

Fig. 69. Prædikestol o. 1570, moderniseret efter 1592 af Caspar Markdanner til Rønninge Søgård, senere lyd-himmel (s. 3754). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Pulpit, c. 1570, modernized after 1592 by Caspar Markdanner of Rønninge Søgård, later canopy.*

ude af brug. 2) O. 1850–1900, af blå porcelæn fra Den kgl. Porcelænsfabrik; 30 cm højt amfora-formet korpus med forgylt kors; fabriksmærke under bunden.

Prædikestolen (fig. 69) er et enkelt ungrenæssancearbejde fra o. 1570, der tidligst 1592 er moderniseret af Caspar Markdanner. Stolen omfatter kurv på fire fag og underbaldakin med udskåret konsol; lydhimlen er fra 1700-tallet. Den er opstillet i skibets sydøstlige hjørne tæt op ad syd-muren, med opgang fra 1927.

Den enkle kurv har fire højrektangulære fyldinger, der blot adskilles af hjørneknækkede ram-mestykker. Fyldingerne er nu glatte, men har tidligere været beklædt med reliefskårne rulle- og beslagværksornamenter, som det fremgår af sømhuller og den bevarede bemaling, jf. ndf. Den gennemgående frise er glat, mens arkitrav og kronliste har rig profilering ligesom fodlisten. Hængestykke med konsol-, tunge- og kølbuefrise adskilles af små, drejede hængekugler. Underbaldakinens bøjler indfatter ny bræddebe-kledning og afsluttes i volutter over bærestolpens udskårne hoved, der tilhører en ung kvinde, med høj pibekantet krave og en krans på hovedet, der måske er dannet af fletninger.¹¹⁰

Lydhimlen fra o. 1750 (med senere fornyelser) er lille og sekskantet. Den har gennemgående fri-se med kerubprydede knægte, der ligesom duen under loftet måske stammer fra en ældre *†*him-mel. Topstykker i akantusbarok med blomsterva-ser, hængestykkerne er udsavede. Der er opgang ad en vindeltrappe fra 1927.

Indtil o. 1867 fandtes en ligeløbet *†*opgang med et *†*panel, der havde højrektangulære ('af-lange') fyldinger, foruden en *†*opstander med det skårne årstal »1587« og de uidentificerede initia-ler »N. H. O.«, måske for en snedker.¹¹¹

Prædikestolens staffering er senest gennemgri-bende restaureret 1968, idet den ældste bemaling fra o. 1592 blev fremdraget ved denne lejlighed.

Rammeværket står i overvejende blankt træ med spredt anvendelse af gråblåt og forgyldning. Fyldningernes udskårne $\ddagger$ rammedekoration har fremtrådt på en ligeledes gråblå baggrund, idet en række felter er særligt fremhævet med bemaling, heraf indskrifter med gylden fraktur og enkelte versaler på sort bund og våbenskjolde med broget staffering. Disse dele har aldrig været overmalet.¹¹² På de fire fyldinger ses fra venstre mod højre, regnet fra opgangen: 1) Højrektangulært felt med skriftstedet Sl. 27,4 (fejlagtigt anført som Sl. 26). 2) Cirkelmedaljon med våbener for Ca-

Fig. 70. Bærestolpe på prædikestol udskåret som hovedet af en ung kvinde (s. 3754). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Bearing post on pulpit carved as the head of a young woman.*

spar Markdanner og hustruen Sophie Oldeland; derunder deres navne: »Casper marckdanner« og »Soffe Oldeland«; foroven forkortelsen »G. M. B.« for Markdanners valgsprog 'Gott mein Beistand' (Gud min bistand).¹¹³ 3) Højrektangulært felt med skriftstedet Sl. 122,1. 4) Blankt felt, faget vender mod sydmuren. På frisen, hvis første felt er fornyet, læses Sl. 84,5 (med versaler).¹¹⁴ Underbaldakinen og bærestolpens hoved står i blankt træ. Himlen er nystaffet i overensstemmelse med kurven, topstykkerne er dog helt forgyldte, mens kerubknægtene står med ældre polykromi. På dens frise læses siden sidste istandsættelse Matt. 5,3.¹¹⁵

Tilblivelse og istandsættelser. Stolen har formentlig oprindeligt stået med en ganske enkel opbygning og udsmykning, med glatte fyldinger og en sparsom snedkerstaffering, hvis ikke ligefrem i blankt træ. Kurvens begrænsede leddeling er en reminiscens af sengotikkens stole og peger tilbage til tiden o. 1570.¹¹⁶ Disse stiltræk må da ligge til grund for en datering af stolen, der må have gennemgået en mindre ændring 1587 og tidligst 1592 en større istandsættelse. 1587 er opgangen fornyet, formentlig i forbindelse med en renovering begrænset til denne del, eventuelt i kombination med en ændret placering. Dette turde fremgå af $\ddagger$ opgangens skårne årstal (jf. ovf.). At dette årstal ikke betegner hele stolens tilblivelsesår, afspejles måske også i det forhold, at Jacob Madsen ikke omtaler den som ny ved sin visitats 1590. Da var stolen opstillet i sydsiden af skibets østfag (»ved Synderside neden Choret«).¹⁰ Stolen har før eller siden været flyttet, idet en niche under skibets østligste vindue (jf. s. 3723) indikerer, at den har været opstillet her. En gennemgribende modernisering må være foretaget på et tidspunkt efter 1592 (året for Caspar Markdanners og Sophie Oldelands ægteskab), da kurvens hidtil usmykkede fyldingsfelter forsynedes med skårne kartoucher som ramme omkring ægteparrets våbener, navne, Markdanners motto samt to skriftsteder. Samtidig må $\ddagger$ opgangspanelet fra 1587 være blevet forsynet med citater fra Sl. 130,5 og Præd. 4,17, der 1820 fandtes stafferet, som kurvens indskrifter med forgyldning på sort bund.¹¹⁷ De skårne $\ddagger$ kartoucher er forsvundet senest o. 1750–1800, da den underliggende træflade

Fig. 71. Caspar Markdanner og Sophie Oldelands malede våbener og navne samt Markdanners valgspog, indrammet af en skåren †kartouche, tidligst udført 1592; prædikestolens andet fag fra øst (s. 3754, jf. fig. 69). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Painted arms and names of Caspar Markdanner and Sophie Oldeland as well as Markdanner's motto, framed by a carved †cartouche, 1592 at the earliest; second bay from east of pulpit (cf. fig. 69)*

i lighed med resten af stolen fik en hvid bemaling med bronzeforgyldning.¹¹⁸ Ved denne som ved alle senere istandsættelser har man dog undladt at overmale indskrifter og våbener. Den førnævnte hvide bemaling svarer til det ældste farvelag på

lydhimlen, der måske dermed kan dateres til o. 1750 (på nær kerubhovederne og duen, der er ældre). En egetræsådring er formentlig udført o. 1867, da man opsatte en ny Tøpgang (jf. fig. 82). 1886 fandt synet, at denne af hensyn til indkig-

Fig. 72. Herskabsstol (nord), o. 1600, opsat af Caspar Markdanner og Sophie Oldeland (s. 3760). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Family pew (north), c. 1600, established by Caspar Markdanner and Sophie Oldeland.*

Fig. 73-74. Sophie Oldelands fædrene og mødrene våbener (Oldeland og Abildgaard), detaljer af den nordre herskabsstol (s. 3760, jf. fig. 72). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Arms of Sophie Oldeland's father's and mother's families (Oldeland and Abildgaard), details of the northern family pew (cf. fig. 72).*

get til koret burde erstattes af en vindeltrappe,⁵ der dog først udførtes 1927. Samme år fik kurvens rammeværk og fladerne omkring indskrifterne en gulgrå bemaling. En istandsættelse 1968 omfattede foruden farvemæssig restaurering også snedkermæssige fornyelser af mindre omfang.¹¹⁹

Et *†timeglas* anskaffedes 1668 for 2 mark og 8 skilling.¹⁴

Skibets *stolestader* fra 1783⁵⁴ har gavle med muslingeformet afslutning (jf. fig. 46), der 1927 er forsynet med bøjler. Stolene, der tæller 19 i nordrækken og 18 i syd, har endepaneller med spejlfyldinger samt nyere fyldingsryglæn og vægpaneller. Bemalingen i mørkegråt og lys brungråt med let forgyldning er fra 2006.¹²⁰ Fra første færd stod de bemalet med 'lys kødfarve', dvs. lysebrunt med

Fig. 75-76. Malede våbener for kirkeejerne Johan Caspar Rasch (1694-1770) og hustruen Mette Sophie Munch (†1787), detaljer af den søndre herskabsstol (s. 3760). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Painted coats of arms for the church owners Johan Caspar Rasch (1694-1770) and his wife Mette Sophie Munch (†1787), details of the southern family pew.*

sortbrune profiler og havde desuden nummerring.¹²¹ To tredjedele af stolene (de østlige)⁵ havde oprindeligt *†*låger med spejlfyldinger (jf. fig. 82).⁴⁴

Kapellets stolestader (jf. fig. 80) fra 1861 har lave gavle i enkel nygotik med udsavet trepas. Gavlene er grå, sæder og ryglæn står i lyserødt/rosa.

*†*Stolestader omtaltes 1590 som nye af Jacob Madsen.¹⁰

En *†*præste- og *skriftestol* fra o. 1728 var beko-
stet af sognepræst Eiler Christensen Kullerup
(jf. altertavle nr. 2, *†*alterskranke og præsteræk-
ketavle).⁷² Stolen, der var opstillet i korets nordre
side,⁷⁶ blev fjernet 1892.⁵ En polstret *armstol* i hi-
storicistisk stil anskaffedes samme år til præsten.⁵

*†*Degnestole. 1) Antagelig senmiddelalderlig. Iføl-
ge Jacob Madsens beskrivelse 1590 var den 'god og
af gammel eg' og havde panelbeklædning.¹⁰ Herfra
stammer måske en udsåren gotisk korsblomst i
Odense Bys Museer (inv.nr. KMO/1965/543).¹²²
2) 1783. Den blev 1819 flyttet fra sin plads vest for
*†*alterskranken til korets sydside;⁷⁶ fjernet 1892.⁵

To *herskabsstole* (fig. 72-76) fra o. 1600 er op-
sat for Caspar Markdanner og Sophie Oldeland.
Mens den nordre stol endnu bærer hendes fædre-
ne og mødrene våbener, har den søndre nu malede
våbener for kirkeejere fra 1700-tallets anden halv-
del. De 183 cm høje gavle (fig. 72) har kannele-
rede pilastre med profilkapitæl, beslagværksprydet
prydbælte og postament, udsmykket med løvemask-
ke. Skaftet kantes af blomsterbort i fladsnit. Top-
stykkerne har kraftigt profileret trekantafslutning
med halvrosen og drejede småspir. Den nordre
herskabsstol har under topgavlen reliefskærne vå-
bener for Oldeland (fig. 73) og Abildgård (fig. 74),
mens de tilsvarende felter i syd er glatte, dog med
yngre malede våbenskjolde, jf. ndf. På de modstå-
ende sider er enklere trekantgavle (uden heraldisk
dekoration). Lågerne har arkadefelter med tand-
snitskantede bueslag, bladværk i sviklerne og om-
løbende blomsterbort og glat profilfylding. De er
ophængt i, måske sekundære smedejernshængsler,
der disharmonisk overskærer gavlenes udsmyk-

Fig. 77. Kiste, o. 1675 (s. 3761). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Chest*, c. 1675.

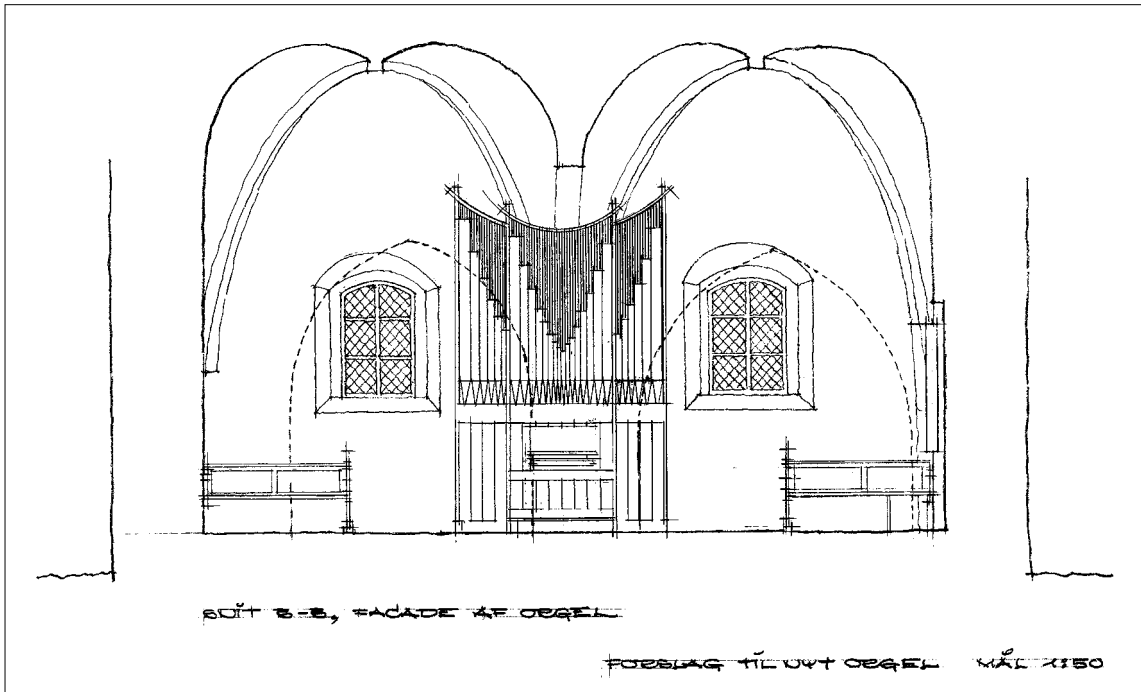

Fig. 78. Tværsnit af nordkapellet med forslag til orgel (s. 3762). 1:100. Lehn Petersens Tegnestue. – Cross section of north chapel with proposal for organ.

ning. Nyere ryglæn og frontpaneler med højrekantangulære fyldinger og konsolfrise. Bemalingen fra 2006 er som stolestadernes.¹²³ På den nordre stol er våbenskjoldene stafferet i heraldiske farver (nyudført 1968), mens sydsidens stolegavle har malede våbenskjolde (fig. 75-76) for kirkejerne Johan Caspar Rasch (1694-1770) og hustruen Mette Sophie Rasch f. Munch (†1787), jf. også *†alterbog*, *†begravelse* nr. 3 og s. 3821.¹²⁴ Disse er antagelig udført 1783 i forbindelse med stolestadernes nystaffering. Opstillet østligst i skibets stolerækker.

Kiste (fig. 77), o. 1675, af egetræ, 100×58×55 cm, med plane sider og svagt hvælvet låg. Den har fligede jernbeslag og lås til én nøgle.¹²⁵ Kisten, der fremstår egetræsmalet, havde 1820 rød bemaling.¹⁵ Den er muligvis anskaffet i årene efter 1665, da der manglede lås på den *†kiste*, hvori altersølv og -klæder opbevarede.¹²

To *pengebøsser* (jf. fig. 9) fra 1927, af træ, har kraftig gesims og bemaling som stoleværket. To små *†pengebøsser* af blik omtales 1863.⁵

En *†fattigtavle* nævnt 1863 var udgået senest 1914.⁵

En *†klingpung* skænktes 1727 af Hans Jørgensen og hustruen Helvig Sophia Andersdatter, henholdsvis skytte og husholderske på Rønninge Søgård. 'Tavlepungen' var af sølvbrokade med sølvfrynser, og en sølvklokke på skaftet bar givernes initialer »H. I. S.« og »H. S. A. D.« foruden dateringen »1727«.⁷⁶ Sølvklokken var 1914 forsvundet, klingpungen måske kasseret inden.⁵

Dørfloje. 1) Udvendig (jf. fig. 79), fra 1890,⁵ fladbuet, i blankt egetræ, ca. 220×120 cm, med genanvendte beslag fra en ældre *†dør*, antagelig fra 1600-tallet. Fra de otte vandrette beslag (heraf to gangjern) udgår lancetformede og fligede blade samt tilsvarende splitender; alt med bladribbeskraving. Dørringens rombformede plade er fliget ligesom låsebeslaget. Låsemekanismen og en tilhørende meget stor, nøgle er fra 1890 ligesom to støttende gangjern på indersiden. 2) Indvendig (jf. fig. 10), nyere, en rundbuet plankedør med gangjern fra o. 1800.

Tre *†dørfloje* omtales 1820. 1) Udvendig, i våbenhuset, en 'gammel, rødmalet egedør', ca. 210×95 cm, med adskillige kuglehuller og øksebug,

Fig. 79. Dør i våbenhusets sydside (s. 3708), dørfløj nr. 1 (s. 3761). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Door in south side of porch, door wing no. 1.*

der angiveligt stammede fra Karl Gustav-krigene 1657–60.¹⁵ 2) Udvendig, midt i tårnets vestside (jf. s. 3726), af eg, ca. 190×90 cm, brugtes kun ved ligfærd.¹⁵ 3) Indvendig ('den rette dør'), angiveligt ca. 200×95 cm, stærkt jernbeslået (jf. ovf.).¹⁵

Orgel (jf. fig. 78), 2002, med 17 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Gunnar Fabricius Husted, Fredensborg. Disposition: Hovedværk: Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Rørfløjte 4', Kvint $2\frac{2}{3}'$, Oktav 2', Terts $1\frac{3}{5}'$, Mixtur III. Svelleværk: Blokfløjte 8', Gamba 8', Traversfløjte 4', Waldfløjte 2', Kvint $1\frac{1}{3}'$, Obo 8'; tremulant. Pedal: Subbas 16', Gedaktbas 8', Fagot 16'. Cymbelstjerne. Kopper: SV-HV, HV-P, SV-P. Mekanisk aktion, sløjfevindlader. Orglet, der er tegnet af Ebbe Lehn Petersen, er opstillet på gulvet nordligt i kapellet.

Den sydvendte orgelfacade har nedadkurvet afslutning med forskudte kronlister. Rammeværket har grå bemaling, fyldinger og gitterværk røde nuancer, sidstnævnte tillige en forgyldt stjerne.

★*Orgel* (fig. 80), 1943,¹²⁶ med otte stemmer, ét manual og pedal, bygget af Marcussen & Søn, Aabenraa. Disposition: Manual: Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Quintatøn 4', Quint $2\frac{2}{3}'$, Oktav 2', Mixtur III; svelle.¹²⁷ Pedal: Subbas 16'. Koppel M-P. Mekanisk aktion og sløjfevindlade for manual; pneumatisk aktion og vindlade for Subbas 16'. †Orgelfacaden, tegnet af Thomas Havning, havde prospektpiber af tinlegering og bemalet træ. Ved østvæggen i nordkapellet. Siden 2007 i Hoyvíkar Kirkja, Færøerne.¹²⁸

†*Harmonium*, leveret 1896 af Petersen & Steenstrup, København, og bekostet af menigheden.¹²⁹

Fem *salmenummertavler* (jf. fig. 9) fra 1927, til hængecifre, har volutsvungen topgavl over tand-

Fig. 80. ★*Orgel*, bygget 1943 af Marcussen & Søn, Aabenraa (s. 3762). Foto Annelise Olesen 1973. – ★*Organ, built by Marcussen & Søn, Aabenraa in 1943.*

Fig. 81. Præsterække, 1728, bekostet af sognepræst Eiler Christensen Kullerup (s. 3763). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Board listing incumbents, 1728, paid for by the incumbent Eiler Christensen Kullerup.

snit og bemaling med sort og gråt, én tillige med grå skriveskrift: »Dåb« og »Nadver«.

†Salmenummertavler med hænge- eller skydecifre fandtes 1820.⁷⁶ Tre †tavler omtales 1863; de suppleredes 1900 med yderligere to, med hængecifre.⁵

Præsterække (fig. 81), antagelig 1728,¹³⁰ 182×118 cm, bekostet af sognepræst Eiler Christensen Kullerup (jf. altertavle nr. 2, †alterskranke og †skrifte- og præstestol). Tavlen har tresidet øvre afslutning og karnisprofileret ramme. Lys grå

marmorering med forgyldte, illusionistisk malede akantusblade og liljer. Skriftfeltets forgyldte fraktur- og kursivindskrift på sort bund angiver navnene på sognets præster fra reformationstiden til 1748 foruden en række begivenheder af lokal- og kirkehistorisk karakter: ændringen af liturgiens sprog fra latin til dansk: »Ved denne tiid i aaret 1529 blev først begyndt at siunge danske Psalmer i kirkerne I stæden at ald sang, Messe og Sacramenters betiening før holtes paa Latine, som almuen ikke forstoed noget af«. Dernæst udgivelsen af Christian III's Danske Bibel, nedbrydningen af †Ferritslev Kirke (jf. s. 3839), karlen Knud Hansens drabsforsøg på kapellanen Jacob Hintzen foran kirkens alter 1579, ændringer i kaldsretten og endelig oplysninger om giveren selv. Til afslutning citeres 1 Kor. 2,7. Tavlen var oprindeligt ophængt på kapellets vestvæg,⁹⁰ men flyttedes 1943 til tårnrummet; nu i våbenhuset.

Kirkestævnetavle, 1800-tallet, 34 cm høj, med malet gulbrun antikvainskrift på sort bund.

Portrætrelief (fig. 83) af Caspar Markdanner, o. 1600, af alabast, ca. 36×36 cm. Relieffet viser Markdanner i busteportræt, gengivet en face med drejning mod venstre; blikket er ligeledes rettet mod venstre. Lensmandens fysiognomi er realistisk gengivet med rynker i panden samt ved øjne og næse. Det korte, let lokkede hår er tilbagestrøget. Kinderne er glatragede, hageskægget tilspidset og moustachen fyldig. Han bærer fyldig pibekrave og en treradet kæde.¹³¹ Det øvre højre hjørne udfyldes af Markdanners omhyggeligt reliefskårne våben,¹³² mens hans initialer »CM« er indhugget med versaler forneden på den profilerede ramme. Stenen er overstrøget med hvidt, måske udført 1821, da den indsattes i sin nuværende, sortmalede træramme med hvidmalet kursivindskrift til minde om kirkeejer Cristen Lemvighs istandsættelse dette år.

Portrættet, der hverken bærer signatur eller årstal, har lighed med fremstillingen af Markdanner på dennes gravsten (nr. 1, fig. 88) og på Rønninge

Fig. 82. Interior mod øst. Foto Kristian Hude 1903. – *Interior looking east.*

Fig. 83. Alabastrelief, o. 1600, med portræt af Caspar Markdanner (s. 3764). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Alabaster relief, c. 1600, with portrait of Caspar Markdanner.*

Søgårds portal fra 1596, om end ansigtet er gengivet markant slankere end på begge de nævnte, der antagelig skyldes en anden mester, Claus Lauritzen (-1605-30), jf. s. 3772. Relieffet er tilsyneladende ikke behandlet i den kunsthistoriske litteratur og har vistnok fundet sin grundigste behandling hos Georg Bruun (rektor for Kolding Gymnasium), der 1931 publicerede det med en kortfattet beskrivelse.¹³³ Ophavsmanden skal måske findes blandt kongens billedhuggere ved Koldinghus, hvor Markdanner som lensmand havde opsynet med byggearbejderne o. 1600. Blandt dem vides to at have arbejdet i alabast, nemlig Hans Barchmand (-1601-17-) og Claus Lauritzen.¹³⁴ Det er dog næppe sidstnævnte, der er mesteren, idet portrættet stilsmæssigt adskiller sig fra Caspar Mark-

danner og Sophie Oldelands gravsten fra 1602, der er tilskrevet Lauritzen (s. 3772). Endelig er det en mulighed, at portrættet skyldes en decideret specialist i alabastportrætter som f.eks. Gert van Egen (-1578-1611/12).¹³⁵ Det er uvist, om portrættet fra første færd har været placeret ved Markdanners begravelse i kapellet (s. 3775),¹³⁶ eller om det først senere er overført fra Rønninge Søgård, måske som følge af en ejers antikvariske interesse. Det omtales ikke 1755,⁷² og tilstedeværelsen i kirken kan først dokumenteres 1820, da det hang nordligt på kapellets østvæg.¹³⁷ Dermed har relieffet dog hængt i kirken, inden Christen Lemvig til Rønninge Søgård 1821 ifølge påskrift lod det 'renovere'.¹³⁸ Det er 1943 flyttet til vestvæggen sammen med Markdanners og Oldelands gravsten (nr. 1).

Fig. 84. Kirkeskib, »Eva Malene«, bygget af Anders Madsen ('Illemoseskrædderen') og ophængt 1920 (s. 3766). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Church ship "Eva Malene", built by Anders Madsen (the 'Illemose Tailor') and hung up in 1920

Et løst maleri fra 1800-tallet viser Ecce Homo efter Tizian, olie på lærred, lysmål 73×51 cm. Jesus er vist i halvfigur med tornekrone og forhånelsens siv i de bundne hænder. Det usigenerede maleri er købt i Firenze af Oluf Bech til Rønninge Søgård og skænket 1910.⁷⁷ Ej ophængt i kirkerummet.

Lysekrone (fig. 85), o. 1700, med 2×8 s-svungne arme med delfiner. Den nedre krans udgår fra basunblæsende krigere, den øvre fra keruber. Balusterstammen bærer små pyntearme med soldater og pyramidespir og afsluttes foroven af en flakt ørn, forneden af en tung hængeskugle med profilknop. Det tovsnoede jernophæng har forgyldte kugler. Ophængt midt i skibets østfag, ligesom i 1820.¹³⁹ Nyere *pendelkroner* (jf. fig. 16–17) supplerer belysningen.

En gotisk *†hjulkrone* af spinkle smedjernsplader ('jernblik') fandtes 1820 ophængt i kapellets østhvælv, der da var indrettet som begravelse (jf. s.

3776). Den 'gamle, katolske lysekrone' var ifølge J. C. Bendz over 125 cm høj og må have haft flere hjul med ensartet diameter ('lige bred oven og neden'). Foruden lyseringe til store lys havde den lyseskåle ('lyseplader') 'allevegne uden omkring sig' samt pynt i form af en mængde 'løsthængende, krusede blikplader' (angiveligt ca. 15×8 cm), der var spidse foroven og forneden.¹⁴⁰ Der kan have været tale om en gildekrone for Skt. Søren's Gilde.¹⁴¹ Tilsyneladende forsvundet før 1863.⁵

Kirkeskib (fig. 84), »Eva Malene«, en tremastet fuldrigger, er ophængt 1920. Modellen er bygget af skrædder Anders Madsen, Rynkeby ('Illemoseskrædderen'); den nuværende tilstand skyldes en istandsættelse 1983.¹⁴² Bunden er rødmalet, den øvre del af skroget sort med hvidt på ræling for og agter samt mellem de sortmalede kanonporte. Galionsfiguren er en fakkelbærende kvindetorso. Ophængt i skibet mellem 2. og 3. fag fra øst.

En *†ligbåre* stod 1815 i våbenhuset.¹⁴³

Fig. 85. Lysekrone, o. 1700 (s. 3766). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Chandelier, c. 1650-1700.*

Et elektrisk *tårn*ur fra 1968 er leveret af ingeniørfirmaet Jermin Larsen i Odense. Ebbe Lehn Petersen har tegnet viserværket i bronze, der er placeret under blændingsdekorationerne på tårnets vestside (jf. fig. 13).

Klokker. 1) (Fig. 86) 1791, støbt af H. C. Gamst, København, tværmål 109 cm. Om halsen løber støberindskrift med reliefversaler mellem akantusfriser: »Forferdiget af H. C. Gamst, Kjøbenhavn anno 1791«. På legemet læses ligeledes med versaler: »Anno 1717 haver høyvelbaarne herr C(hristen) Friis til Hefringholm, ladet mig omstøbe og forbedre, og nu paa nye af S(alve) T(itulo) herr ingénieur capitain v(on) Lemwig, til Rønningesøegaard, anno 1791«. Der er akantusfrise omkring slagringen og to lister ved overgangen til denne. For støbningen betales 400 rigsdaler.¹⁴⁴ Omstøbt af †klokke nr. 2, ophængt

5. aug. 1791.¹⁴⁵ 2) (Fig. 87), 1834, støbt af I. C. og H. Gamst, København, tværmål 74,5 cm. Under halsens akantusrankebort læses omløbende versalindskrift: »Støbt af I. C. & H. Gamst Kiøbenhavn anno 1834«. Tre lister ved overgangen til slagringen. Omstøbt af †klokke nr. 3.

Klokkerne er ophængt i slyngebomme af eg henholdsvis nordligt og sydligt i en klokkestol fra 1866.¹⁴⁶ Begge klokker ringes automatisk.

†*Klokker.* Ved klokkeskatten 1528-29 måtte kirken afgive to klokker på henholdsvis 824 kg (5 skippund og 3 lispund) og 160 kg (et skippund), med 'al jernfang'.¹⁴⁷ Jacob Madsen omtalte 1590 to klokker og tilføjede 1601, at den ene var 'sønder'.¹⁴⁸ 1631 omtales kun én klokke.¹² 1665 omtales igen to klokker, en stor og en lille,¹⁴ den sidste antagelig ophængt på messekløkkens gamle plads over koret (s. 3714, 3753).¹²

Fig. 86-87. Klokker. 86. Nr. 1, støbt 1791 af H. C. Gamst, København (s. 3767). 87. Nr. 2, støbt 1834 af I. C. og H. Gamst, København (s. 3767). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Bells. 86. No. 1, founded in 1791 by H. C. Gamst, Copenhagen. 87. No. 2, founded in 1834 by H. C. Gamst, Copenhagen.*

1) Antageligt fra 1450.¹⁴⁹ Klokken kendes kun sekundært, da dens indskrift, givetvis fordansket, blev gentaget på $\ddagger$ klokke nr. 3, til hvis støbning den må være gået 1725. Dens antagelig latinske indskrift kan ud fra den danske rekonstrueres således: 'o rex glorie Criste veni cum pace ... anno domini mcdl' (O, Ærens Konge, Kristus, kom med Fred ... I herrens år 1450). Formlen kendes fra en række klokker, overvejende fra tiden o. 1450-1525.¹⁵⁰

2) 1717, støbt af Henrik Tessin, København, omtalt som den store klokke. Den bar 1755 følgende indskrift: »Anno 1717 haver Høyædle og Velbaarne Christen Friis til Hefringholm ladet denne Rønninge Kirke Klokke Omstøbe og forbedre Gud til ære og meenigheden til tieniste. Me fudit Hendrich Tessin (Henrik Tessin støbte

mig)«. ⁷² Den blev ophængt 20. okt. 1718,¹⁴⁵ revnede 1790 og anvendtes året efter ved støbningen af klokke nr. 1.¹⁵¹

3) 1725, støbt af Henrik Tessin, København, omtalt som 'den lille klokke'. Den bar 1755 indskriften: »Anno 1725 haver Rønninge Kirkes Patron Høiædle og Velbaarne Hr. Oberste Christen Friis til Hefringholm Ladet denne Klokke omstøbe og forbedre, Gud til Ære og Meenigheden til tiene-ste. Mig Støbte Hendrich Tessin.« ⁷² Omkring halsen fandtes en givetvis fordansket gentagelse af en indskrift fra $\ddagger$ klokke nr. 1, der 1755 blev læst som »Anno Mundii M.C.D.I. O Christe ærens Konning Kom her ned med Fred« ⁷² (jf. $\ddagger$ klokke nr. 1). Klokken blev 13. febr. 1726¹⁴⁵ ophængt i et af glanhullerne.¹⁵¹ Den omtaltes 1832 som revnet og må være anvendt ved støbningen af klokke nr. 2.⁴⁷

GRAVMINDER

Gravsten. 1) (Fig. 88-91), 1602, over Caspar Markdanner, *1533, †22. sept. 1618 på Rønninge Søgård, og hustruen Sophie Oldeland, *21. aug. 1576, †13. sept. 1639 på Rønninge Søgård. Den fornemme figursten af let rødlig kalksten, 210×141,5 cm, er tilskrevet stenhuggeren Claus Lauritzen (-1605-30).¹⁵² Stenen er revnet diagonalt fra øvre højre hjørne og ned, men er i øvrigt velbevaret.

Parret er vist stående i fuld figur, let vendt mod hinanden, under en perspektivisk dobbeltarkade båret af joniske hermer formet som dødnings.

De afdøde, let fyldige figurer, der har paralleller i hermerne på Rønninge Søgårds dørportal, er hugget i højt relief. Caspar Markdanner er vist rustningsklædt og med møllestenskrave, stående i let kontrapost. Det ciselerede pragtharnisk har akantussyling og rosetter. Ansigtet har en sirlig moustache og korttrimmet hageskæg, blikket er fremadrettet. Han er vist barhovedet, med tilbagestrøget, fint beskrevet korthårsfrisur over en furet pande. På brystet hænger Hans Raads Frederik II-medalje fra 1581 i en kraftig lænke.¹⁵³ Hans højre stridshandskeklædte hånd holder en stridskølle, mens den venstre griber om fæstet på et sværd; støvlerne er sporede.

Sophie Oldeland er vist med opsat hår under en kriget og rigt perlebesat hue. Hun bærer møllestenskrave og guldkæder med medaljonvedhæng over den fodsides kjole, der har linære folder samt kniplingsbesatte kjoleærmer med pibede manchetter. Hen over kjolen ligger et fodlangt bånd. Hænderne med de ringbesatte fingre¹⁵⁴ holder om et klæde med kvaster og er foldet til bøn. Blikket er opadrettet i modsætning til ægtefællens fremadrettede blik. Mellem ægteparret sidder en lille, glathåret skødehund med fornemt halsbånd.

Over den indrammende arkade, der har rulleværk i tøndehvælvet, er en rulleværkskartouche, der foruden gravskriften (ndf.) rummer parrets våbener, Markdanners (courtoisievendt)¹⁵² til heraldisk højre og hendes fædrene Oldelandvåben. Stenens øvre højre hjørne viser hendes mødrene Abildgård-våben, mens det venstre i mangel på

adelige aner for Markdanner udfyldes af en fjerprydet visirhjelms af 'blæsebælgstypen'. Om halsen på den opslåede hjelm hænger et våbenskjold med en hjort, stående på bagbenene. På hver side læner Dødens Genius sig op ad bueslagene. Tv. slukkes livsfaklen (fig. 89),¹⁵⁵ mens den lille putto th. er vist sovende, med slukket fakkel og timeglas i hånden. Arkadens joniske kapitæler bæres af to dødningshermer (fig. 90), hvis karakter af 'transier', dvs. delvist opløste lig, understreges af hårtjavser på hovedet. Begge skeletter er vendt let indad mod parret og holder forkrænkkeligheds-symbolerne timeglas og spade,¹⁵⁶ sidstnævnte i en hånd hvilende på hermeskaftet. Dette indfatter en blussende, trearmet lystage med kartoucheformet lyseskjold, hvorpå antagelig en ormes sammenrullet. Også postamentfelternes kartoucher rummer to sammenslyngede orme.

Indskrifter. I kartouchen foroven læses de korte danske gravskrifter, affattet i grammatisk fremtidsform, med fordybede (delvist sammenskrevne) versaler: »Erlig oc welbyrdig mand Caspar Marckdan(n)er til Syegaard wil hervnder hvile« (tv.) og »Sophia Oldeland i lige acter sig oc hervnder at hvile«. I sviklen mellem bueslagene ses stenens indhuggede datering »1602«,¹⁵⁷ mens bueslagene rummer et tysk skriftsted (med fordybede versaler): »Ich weis das mein erlöser lebet vnd er werde mich her nacher avs der erde avwecken Hiob xix« (Jeg ved, at min frelser lever, og han vil opvække mig af jorden. Job. 19,25).¹⁵⁸ På arkadens kartoucheformede konsol står med reliefversaler: »pvlvis et vmbra svmvs« (vi er støv og skygge), efter Horats.¹⁵⁹ Forneden læses med delvist sammenskrevne versaler, ligeledes efter Luther-biblen: »Wir haben einen Got der da hilft vnd den Herren her der von Thode errettet. Psalm [l]xviii« (Vi har en Gud, der hjælper, og en Herre, der frelser fra døden. Sl. 68,21). Sidstnævnte indskrift er udfyldt med sort ligesom bueslagernes skriftlinjer er riffelhuggede, vel som baggrund for staffering eller fyldmasse. Den danske indskrift foroven har derimod ikke rifling og synes lidt dårligere disponeret med dens små indridsede slutbogstaver på de tilstødende våbener.

Ikonografi og stil. Gravstenens ikonografi har berøringspunkter med sognepræst Søren Iversen

Fig. 88. Gravsten nr. 1, 1602, over Caspar Markdanner til Rønninge Søgård (1533-1618) og hustruen Sophie Oldeland (1576-1639), tilskrevet Claus Lauritzen (s. 3769). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Tombstone no. 1, 1602, of Caspar Markdanner of Rønninge Søgård (1533-1618) and his wife Sophie Oldeland (1576-1639), attributed to Claus Lauritzen.

Fig. 89. Dødens genius, detalje af gravsten nr. 1, 1602, over Caspar Markdanner og Sophie Oldeland (s. 3769, jf. fig. 88). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Spirit of Death, detail of tombstone no. 1, 1602, of Caspar Markdanner and Sophie Oldeland (cf. fig. 88).*

Winums ligprædiken over Caspar Markdanner 6. okt. 1618.¹⁶⁰ Om end en senere tradition udpegede Markdanner som uægte søn af Christian III, er der intet belæg for dette i ligprædikenens levnedsskildring, der fremstiller ham som en mand, der gennem handlekraft og fyrstelig gunst havde rejst sig fra borgerkår. Markdanners mangel på adelige aner har betinget, at gravstenens figurer ikke, som det var normen i samtiden, kunne flankeres af våbenskjolde.¹⁶¹ Dette problem berørtes også i ligprædikenen, der parafraserede Sallusts *De bello Iugurthino* og lod Gaius Marius udtale:

‘jeg kan vel ikke vise og fremlægge mine forældres billede og skjold’.¹⁶² Også forkrænkeli ghedens orme, støvet og asken berørtes som nævnt ovf. af Winum.¹⁶³

Gravstenen, der med sine livfulde figurer og skeletter hæver sig langt over det skematiske, udgør et af højdepunkterne i gravstensskulpturen o. 1600. Chr. Axel Jensen, der mest indgående

Fig. 90. Dødningeherme med timeglas og spade, detalje af gravsten nr. 1, 1602, over Caspar Markdanner og Sophie Oldeland (s. 3769, jf. fig. 88). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Death herm with hourglass and spade, detail of tombstone no. 1, 1602, of Caspar Markdanner and Sophie Oldeland (cf. fig. 88).*

har beskæftiget sig med stenen, opfattede den indledningsvis som et produkt af en (anonym) gravstensspecialist, der havde formået 'at følge med barokkens krav om bevægelse og friskulptur med kraftige lys- og skyggeeffekter'.¹⁶⁴ Senere foreslog han den som et ungdomsarbejde af den alsidige billedhugger Claus Lauritzen (-1605-30) i Kolding, som han også tilskrev den få år ældre dørportal på Rønninge Søgård (1596).¹⁶⁵ Begge betegnede Jensen med fortsat ufyldstgørende stilhistorisk præcision som 'sikkert de ældste (danske) eksempler' på en tysk oversættelse af italiensk barokskulptur, men pegede i samme ombæring på værkernes 'udpræget mellemtytsk-saksiske karakter'.¹⁶⁶ Tilsyneladende arbejdede Jensen i sin sidste levetid med en hypotese om en sammenhæng med Magdeburg-billedhuggeren Sebastian Ertle (Örtlin) (o. 1570-1612-).¹⁶⁷ Den

Fig. 91. Skødehund, detalje af gravsten nr. 1, 1602, over Caspar Markdanner og Sophie Oldeland (s. 3769, jf. fig. 88). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Lapdog, detail of tombstone no. 1, 1602, of Caspar Markdanner and Sophie Oldeland (cf. fig. 88).*

vagt formulerede og uprøvede hypotese handlede vel snarere om at undersøge mulige påvirkninger end om at ændre tilskrivningen, der fortsat turde stå ved magt.¹⁶⁸ Claus Lauritzen var i 1600-tallets første årtier beskæftiget som slotsbilledhugger ved Koldinghus, hvor Caspar Markdanner som lensmand havde ansvaret for ombygningen af slottet 1598-1616.¹⁶⁹ Det har derfor været nærliggende for Markdanner ved udførelsen af sine private kommissioner at trække på den velkvalificerede arbejdskraft, som han allerede rådede over som leder af kongens byggearbejder. Stenens 'udpræget mellemtytsk-saksiske karakter'¹⁶⁶ kunne også pege i den retning, idet hoffet ikke mindst gennem dynastiske forbindelser orienterede sig i retning af Sachsen, og flere håndværkere ved arbejderne i Kolding kom herfra og fra tilstødende lande.¹⁷⁰

Trods stenens velbevarede tilstand har den ikke fra første færd været indmuret som epitafium (jf. f.eks. *DK Ringkøbing* 2066-71), men har ligget i gulvet over begravelsen.¹⁷¹ Dette taler for tilstedeværelsen af et $\dagger$ gravgitter i nordkapellet. Stenen er 1861 flyttet fra gulvet til kapellets østvæg;⁵ siden 1943 (jf. $\dagger$ orgel nr. 2) indmuret i vestvæggen.

2) (Fig. 92), o. 1652, formentlig over sognepræst Søren Iversen Winum (-1606-52). Bruskbarok gravsten af rødlig kalksten, 200,5×131 cm. Indskrifter og bomærkeskjolde er omtrent afslidt. Det højrektangulære skriftfelt flankeres af kvindelige hermer i form af dyderne Retfærdigheden (tv.) og Troen (th.), begge stående på attiske baser. I de øvre hjørner sidder Mattæus (tv.) og Markus, med symbolvæsenerne ved skulderen, i de nedre slænger Lukas (tv.) og Johannes sig med symbolvæsenerne ved fødderne. En kartouche foroven rummer rester af skriftstedet Joh. 10,27-29 med reliefversaler, mens en kartouche forneden har to bomærkeskjolde. Af gravskriftens reliefversaler mellem glatte bånd læses »... mand ... søn ...« og årstallet »1652«, der stemmer overens med sognepræstens dødsår. Stenen lå oprindeligt i skibet ($\dagger$ begravelse nr. 2), nu i kapellets gulv.

3) 1684, over Christopher Olufsen, 11. dec. $\dagger$ 1684, degn ved kirken i 24 år. Flise af grå kalksten, 56×56 cm, med fordybet versalskrift og meget store initialer »COS«. Stenen er én af fire gravsten over degne, som 1820 fandtes over deres

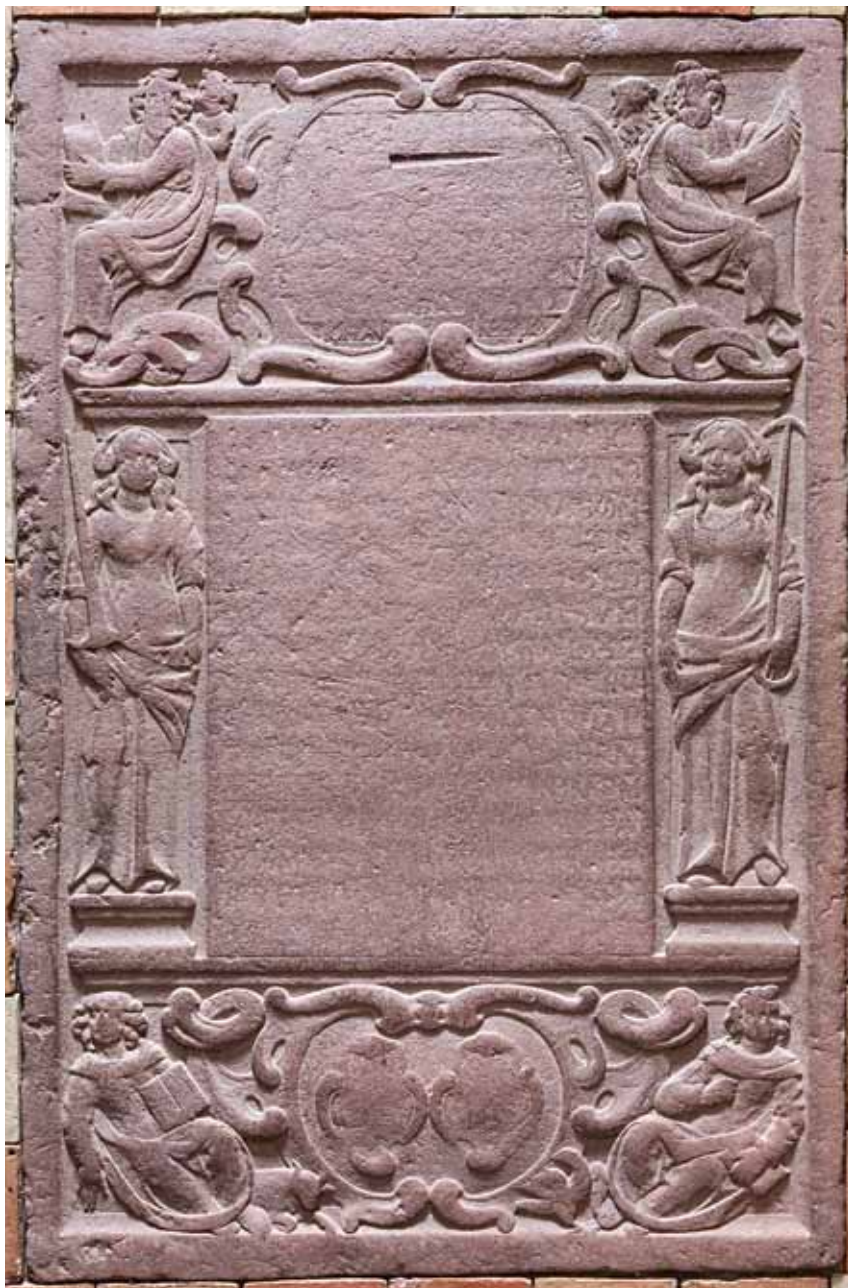
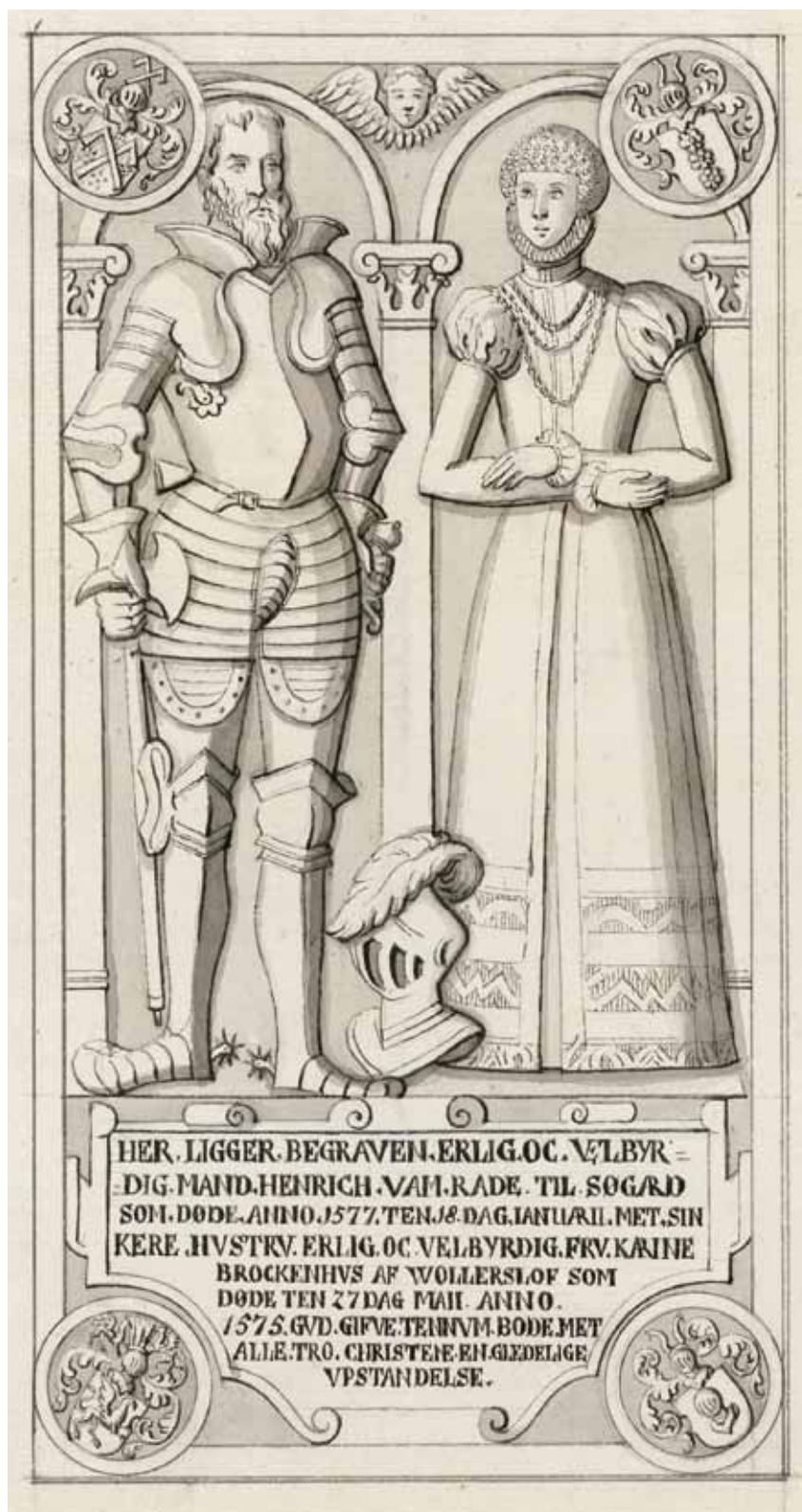

Fig. 92. Gravsten nr. 2, o. 1652, over sognepræst Søren Iversen Winum (†1652) (s. 3772). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Tombstone no. 2, c. 1652, of incumbent Søren Iversen Winum (†1652).*

grave i skibet ved kirkedøren.¹⁷² Nu i lapidarium ved kapellet på den nye kirkegård.

4) 1685(?), måske over sognepræsten Otto Rasmussen, *1625, †21. aug. 1685. Rødlig kalksten, 137×83 cm, med fordybet versalindskrift, hvoraf

læses »... Rasmussen«. Som randskrift læses Åb. 14,13. Forneden en medaljon med dødningehoved over knogler. I lapidarium ved kapellet på den nye kirkegård. Oprindelig placering i kirken ukendt.

*Gravsten. O. 1600-25, over ukendt(e), måske sognepræsten Lykke Jensen (-1590-1606-). Af den rødlig kalksten er bevaret to fragmenter, der tilsammen udgør den nedre del af stenen, der har været ca. 115 cm bred, idet begge fragmenter måler omtrent 100×56 cm. Gravskriften er helt udslidt, af randskriftens reliefversaler læses kun »... skal op...«. Hjørnemedaljoner rummer evangelisternes symbolvæsener med indhuggede navne (versaler): Lukas (tv.) og Johannes. Derimellem en kartouche med udslidte bomærkeskjolde. Lagt som trædesten ved indgangen til Rønninge Søgårds gravkapel (s. 3791).

†*Gravsten*. 1) (Fig. 93), o. 1577, over Henrich van Rade til Søgård (Rønninge Søgård), †18. jan. 1577¹⁷³, og hustru Karine (Karen) Brockenhuus, †27. maj 1575 (Jensen, *Gravsten*, nr. 752). Den store figursten af gotlandsk kalksten, 252×131 cm, karakteriseredes af Chr. Axel Jensen som 'ringe og hårdt slidt'. Parret var vist under en dobbeltarkade båret af tre korintiske pilastre og med kerubhoved i midtersviklen. Han var fremstillet barhovedet og langskægget, iført rustning samt med stridsøkse og sværd. For fødderne lå en fjerprydet stridshjelm. Hun var vist med armene krydset over midjen, iført konehue, pibekrave og delvist brokademønstret fodsid kjole med pufærmer og posede manchetter. Hjørnemedaljoner indeholdt parrets fædre og mødre våbener, en kartouche forneden bar gravskrift med versaler. Stenen lå over parrets murede grav (ndf.) østligt i skibets gang.¹⁷⁴ Den fandtes endnu 1922 på den ny kirkegård.

2) O. 1660, over Jørgen Knudsen (o. 1595-1660), degn fra 1630; lå 1820 i gulvet ved indgangen.¹⁷²

3) O. 1704, over degnen Hans Laursen (o. 1646-1704); lå 1820 i gulvet ved indgangen.¹⁷²

4) O. 1748, over degnen Peder Sørensen Humble (-1704-48); lå 1820 i gulvet ved indgangen.¹⁷²

Fig. 93. †Gravsten nr. 1, o. 1577, over Henrich van Rade til Rønninge Søgård (†1577) og hustruen Karen Brockenhuus (†1575) (s. 3775). Tegning af Søren Abildgaard. – †*Tombstone no. 1, c. 1577, of Henrich van Rade of Rønninge Søgård (†1577) and his wife Karen Brockenhuus (†1575)*

EFTERMIDDELALDERLIGE

†BEGRAVELSER

Oversigt. Foruden en gravkrypt i nordkapellet for Caspar Markdanner og hans slægt (†begravelse nr. 1), fandtes én i koret for præsterne (†begravelse nr. 2) og en åben begravelse i nordkapellet (†begravelse nr. 3). Den sidstnævnte indrettedes i slutningen af 1600-tallet for kirkepatronerne, først af slægterne Urne og Friis, senere Rasch og Mylius. Desuden fandtes tre murede begravelser i skibet og endelig diverse jordfæstegrave 'hele kirken igennem'.¹⁷⁵ O. 1863 forlod det, at gulvet i 'den egentlige kirke' (dvs. ud over kapellet) 'for det meste' havde bestået af gravsten, hvoraf størstedelen var bortskaffet på et tidspunkt mellem 1850 og 1857.⁵ Efter menigheden 1838 ytrede ønske om flere stolestader, og herredsprovsten med henblik herpå 1840 foreslog at rydde kapellet for de på gulvet stående kister, kom det til en sag 1845-52 mellem kirkeejeren og Danske Kancelli (fra 1848 Kultusministeriet) vedrørende adkomsten til kapellet. Om end ministeriet i første omgang tabte sagen, blev menighedens ønske imødekommet 1859 ved påbegyndelsen af et privat gravkapel i tilknytning til Rønninge Søgård.¹⁷⁶ 1861 blev kister tilhørende slægten Mylius overført hertil fra den åbne begravelse (se s. 3791), mens ældre kister fra samme åbne begravelse og fra gravkrypten blev genbegravet på den nye kirkegård (s. 3699, kirkegårdsmonument nr. 4). I samme forbindelse opfyldtes en række grave i kirken.⁵

1) Begravelse for Caspar Markdanner og hans slægt, en gravkrypt i nordkapellet (s. 3722), formentlig indrettet o. 1602 (jf. gravsten nr. 1).¹⁷⁷

†Kisterne i begravelsen kendes fra beskrivelser 1755 og 1820. De betegnedes 1755 som 'gammel dags prægtige kister', hvoraf nogle kun havde våbener, mens andre også havde 'bogstaver og årstal'.⁷² Ud over de nedenstående fandtes 1755 også 'to-tre' kister tilhørende uidentificerede medlemmer af Markdanner-slægten. 1820 fandtes desuden kister med tilknytning til senere kirkeejere (nr. 13-17) 'foruden andre flere',¹⁷⁸ som må antages at være overført fra †begravelse nr. 3.

†*Kister og kisteplader*. 1) 1618. Caspar Markdanner til Rønninge Søgård, jf. gravsten nr. 1. Kisten stod nederst i begravelsen, uden kisteplade.¹⁷⁸

2) 1625. Casper Markdanner, *17. dec. 1622, †13. sept. 1625. På kisten fandtes hans initialer »CMD«, årstallet »1625« og et Jesusmonogram.¹⁷⁸

3) 1633. Anne Wensin, *o. 1603,¹⁷⁹ †19. sept. 1633 på Rønninge Søgård 'udi hendes alders 30. år';⁷² g.m. Hans Markdanner.

4) 1639. Frederik Markdanner til Rønninge Søgård, *16. juli 1593 på Koldinghus, †7. juli 1639.¹⁷⁸

5) 1639. Sophie Oldeland, *1576 på Vejlegård, †13. sept. 1639 på Rønninge Søgård, jf. gravsten nr. 1.¹⁷⁸

6) 1641. Anne Gyldenstjerne, †15. juli 1641 i Køge, g.m. Frederik Markdanner til Rønninge Søgård. På kisten fandtes fædrene og mødrene våbener.¹⁸⁰

7) 1642. Hans Markdanner til Rønninge Søgård, *19. maj 1597 på Koldinghus, †3. maj 1642.⁷²

8) 1651. Casper Markdanner, *28. dec. 1625 på Rønninge Søgård, †10. okt. 1651 i København 'ved et hastigt og uformodentlig tilfald'.¹⁸¹

9) 1674. Henrik Markdanner til Rønninge Søgård, major ved det fynske nationalregiment, *1629 på Rønninge Søgård, †30. maj 1674 i Viuf 'uden for lejren ved Kolding'.⁷²

10) 1689. Anne Sophie Markdanner, *16. okt. 1667 på Rønninge Søgård, †2. febr. 1689 på Kappendrup.⁷²

11) 1694. Birgitte Kirstine Markdanner, *1665 på Holmegård, †1694 på Møllegård.¹⁷⁸

12) 1707. Hilleborg Kaas, *14. okt. 1639 på Hjortholm, †15. maj 1707 på Sanderumgård, g.1.m. Henrik Markdanner (ovf.), g.2.m. Hans Due til Sanderumgård (jf. s. 3688). Foruden indskrift¹⁷⁸ også fædrene og mødrene våbener.¹⁸²

13) 1713. Johanne Sidonia Urne, *o. 1700, †1713.¹⁷⁸

14) 1756. Dorthea Sophia Urne, *1669. †11. nov. 1756.¹⁷⁸

15) 1739. Friederiche Amalie Wichmann, *25. sept. 1668, †1739.⁵

16) 1764. Andreas Munch, *1699, †1764.⁵

17) 1772. Rebekka Salome Jensen f. Munch, *1695. †1772.¹⁷⁸

2) En gravkrypt for præsterne, i koret 'straks neden for knæfaldet'.¹⁸³ Der var adgang gennem en lem i gulvet.⁴⁷

†Kister. Niels Christian Bendz anførte i sin indberetning 1755, at flere kister i krypten havde indskrift. Han undlod dog afskrift med henvisning til

dårlige adgangsforhold og det forhold, at oplysninger om præsterne fremgik af præsterækketavlen (s. 3763).⁷² Indskrifternes indhold kendes derfor ikke.

3) En åben begravelse for kirkeejerne, først af slægterne Urne og Friis, senere Rasch og Mylius. 1790 omtalt som en 'arvebegravelse'.¹⁴⁵ Begravelsen i kapellets østre hvælvfag ('kapellets kor') var 1755 adskilt fra vestfaget, hvor der var opstillet stolestader, ved et knap 2 meter højt †gravgitter af træ.¹⁸⁴ Begravelsen blev nedlagt 1861 og kapellet indrettet med stolestader (s. 3760). Mens de yngste kister tilhørende slægten Mylius blev genbegravet i nye yderkister i et nybygget privat gravkapel ved Rønninge Søgård (se s. 3791), blev de ældre kister ligesom kisterne fra slægten Markdanners begravelse (ovf.) nedsat på den nye kirkegård (jf. s. 3699).

†Kister og †kisteplader. 1) 1688. Hans Urne til Sanderumgård, *14. juni 1635 på Roskilde Bispegård, †31. juli 1688 på Sanderumgård.⁷²

2) 1702. Elisabeth Sophie Friis, *6. aug. 1653 på Vardøhus (Norge), †16. aug. 1702 på Søby Søgård.¹⁷⁸

3) 1714. Barbara Helvig Friis, *9. maj 1650 på Friisholm, †28. aug. 1714 på Rønninge Søgård.⁷²

4) 1718. Helvig Sophie Urne til Rønninge Søgård, *5. april 1630 på Malmø Slot, †30. april 1718 på Rønninge Søgård, enke efter Jørgen Friis til Lindholm (†1680).⁷² Foruden kisteplade fandtes 'allevegne' beslag og anevåben af kobberblik.¹⁷⁸

5) 1735(?).⁵ Peder Johansen Rasch, 'uden læselig inskription'.⁵

6) 1770. Johan Caspar Rasch til Rønninge Søgård, *1694, †1770, g.1.m. Anna Cathrine Holmer, g.2.m. Mette Sophie Munch (jf. nr. •).¹⁸⁵

7) 1781. Premierløjtnant Volrath August Rasch, *27. okt. 1750 på Rønninge Søgård, †16. jan. 1781 på Rønninge Søgård.¹⁷⁸

8) 1787. Mette Sophie Rasch f. Munch, *18. sept. 1709, †31. maj 1787.¹⁸⁶

9) 1794. Mette Sophie von Pflug, *o. 1731, †1794.⁵

10) 1796. Hans Rasch, *1722, †1796.⁵

11) 1814. Anna Cathrine Lemwich f. Rasch, *4. febr. 1744, †13. maj 1817, g.m. Christen von Lemwich.¹⁷⁸

†*Eftermiddelalderlige murede begravelser.* 1) For Henrich van Rade (†1577) og hustru Cathrine Brockenhuis (†1575). Begravelsen ved korsdøren mellem de to øverste stole var dækket af parrets †gravsten (nr. 1).¹⁸⁷ 2) For sognepræsterne Søren Iversen Winum (†1652), Eiler Christensen Kullerup (1670–1748), med sin første hustru Maren Hansdatter (†1730), og Niels Christian Bendz (1711–78) og hustruen Ellen Dorothea Brink (1717–86). I skibets midtergang vest for nr. 1, med store gravsten (jf. nr. 2).⁴⁴ 3) For ukendte, i skibets midtergang vest for nr. 2,¹⁷⁸ med en †gravsten derover.⁴⁷

Kirkegårdsmonumenter. 1) 1791, over »AMPD«, måske barnet Maren Pedersdatter †24. maj 1791.¹⁴⁵ Irregulær gravsten af lys, grå granit, største mål 38 cm, med fordybet indskrift. Nu i brolægningen ved våbenhuset

2) O. 1800, over ukendt(e). Liggesten af grå sandsten, 105×63 cm, med udslidt, fordybet versalindskrift. På den gamle kirkegård, øst for koret.

3) O. 1800, over ukendt(e), måske over Christen Lemvig til Rønninge Søgård, †18. jan. 1823.¹⁸⁸ Liggesten af grå sandsten, 184×84 cm, med udslidt, fordybet kursivskrift i hele stenens bredde. På den gamle kirkegård, øst for koret.

4) O. 1861, en mindesten over 23 personer fra kirkens nordkapel (jf. †begravelser), der er genbegravet i en muret¹⁸⁹ begravelse på den nye kirkegård. Grå bautasten, ca. 205 cm høj, med fordybet og sortmalet versalindskrift. Opstillet i en rotunde centralt på den nye kirkegårds oprindelige afsnit.

5) 1894. Et 86 cm højt støbejernsmonument med kølbueformet afslutning, stavværksornamentik og versalindskrift markerer en »Begravelseshvælving for familien Bernstorff bygget 1894«. Krypten har et anslået flademål på ca. 6×4 meter; østligt på den nye kirkegård.

En *runesten* (fig. 94) fra ældre vikingetid, o. 900–50, over Elev, Asgots søn, er sat af hans broder Sote. Den 114 cm høje bautasten af finkornet lys, rødlig granit bærer lodret runeindskrift på olddansk: »suti sati stain þansi aft ailaif brupur sin sun askaus raupum skialta« (Sote satte denne sten efter Elev, sin broder, søn af Asgot med det røde skjold (eller snarere: Asgot med det røde mo-

dermærke)).¹⁹⁰ Stenen er både rejst og ristet af Sote, der også har ristet mindst to andre runesten, nemlig stenene i Tryggevælde (Karise S., Præstø Amt) og Glavendrup (Skamby S., Skam Hrd.). Han var muligvis hirdmand hos den stormand eller hersker ved navn Alle, som Glavendrupstenen er rejst over.¹⁹¹

Stenen, der 1627 registreredes i en brolægning i Rønninge,¹⁹² blev 1652 beordret overbragt til København.¹⁹³ Den strandede imidlertid i Kerteminde, hvor den 1853 dukkede op i fundamentet til et hus under nedrivning.¹⁹⁴ Byfogeden E. P. Smidth forhindrede, at stenen på ny anvendtes i et fundament og lod den i stedet opstille foran Kerteminde Kirke. Her stod den indtil den 1949 blev ført tilbage til Rønninge og opstillet på bystævnet vest for kirken.¹⁹⁵ Den står siden 1982 i våbenhuset.¹⁹⁶

Fig. 94. Runesten, o. 900–50, over Elev, Asgots søn, sat og ristet af hans broder Sote (s. 3777). Foto Roberto Fortuna 2011. – Rune stone, c. 900–50, commemorating Elev, son of Asgot, erected and carved by his brother Soti.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Odense Amt i almindelighed henvises til s. 52-54 og forkortelser vedr. Odense Amt s. 56-59.

Arkivalier. RA. Rentekammeret reviderede regnskaber, kirkeregnskaber. Odense provstis kirkeregnskaber, Åsum herred 1664-71 (*Reviderede rgsk. Rgsk. 1664-71*).

LAFyn. Fyns bispearkiv. Synsforretninger over kirker og præstegårde 1872-98 (*Bispeark. Synsforretn.*); Åsum Herreds provstiarkiv. Diverse sager 1722-1818 (*Provstiark. Div. sager.*); Odense Amtsprovstiarkiv. Korrespondance ang. Bjerge og Åsum Herreder 1808-37 (*Amtsprovstiark. Korrespondance*); Rønninge sogn. Kirkeregnskaber 1611-64 (*Rgsk. 1611-64*); Rønninge pastoratsarkiv. Ministerialbog 1686 ff. Synsforretninger 1803-18 (*Præsteark. Synsforretn.*); Embedskorrespondance 1662-1974 (*Præsteark. Korrespondance*); Diverse embedssager 1801-69 (*Præsteark. Embedssager*); Menighedsrådsarkiv. Synsprotokol 1862-1926 (*Menighedsrådsark. Synsprot.*); Rønninge sogn, topografica. Emneordnede sager, Rønninge 1601-1874. J. C. Bendz' efterretninger om Rønninge og Rolfsted sogne 1818 (*Topografica. Bendz 1818*);

Kirkens arkiv. Synsprotokol 1989 ff.

NM. *Indberetninger*. Chr. Axel Jensen 1923 (gravsten); Kirsten Weber 1955 (inventar); Mogens Larsen 1962 (historisk inventar); Mogens Larsen 1968 (historisk inventar); Karsten Larsen 1991 (kalkmaleri); Karsten Larsen 1995 (kalkmaleri); Karin Vestergaard Kristiansen 2006 (stolestader); Henriette Rensbro 2012 (kirkegård). *Notesbøger*: Søren Abildgård II (1762).

Fig. 95. Skitse af kirken i Biskop Jacob Madsens visitatsbog. I LAFyn. Foto Mogens Vedso 2011. – *Sketch of the church in Bishop Jacob Madsen's pastoral visitation book.*

Tegninger og opmålinger. NM. J. Vilh. Petersen 1885 (opstalt af portal); Thorvald Nygaard 1918 (plan, snit og opstalter). Ebbe Lehn Petersen 1985 (plan og snit af gravkrypt i nordkapel).

Litteratur: Johan Christopher Bendz, *Efterretninger om Rønninge og Rolfsted Sogne*, Odense 1820 (*Bendz 1820*). Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af tagkonstruktion over Rønninge Kirke, Fyns Amt*, NNU rapport nr. 53, Nationalmuseet 2015.

Historisk indledning ved Lasse J. Bendtsen, bygningsbeskrivelse ved Kirstin Eliassen, kalkmaleri, inventar og gravminder ved Lasse J. Bendtsen, heraf dog orgler ved Ole Beuchert Olesen og Caspar Markdanners portrætrelief under medvirken af Lise Hindsberg. Oversættelser ved James Manley (engelsk) og Peter Zeeberg (latin). Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktionen afsluttet august 2016.

¹ *DiplDan* 4, VI, nr. 293 (22. marts 1397); *DiplDan* 2, IX, nr. 341 (u.d. 1326).

² *Rgsk. 1611-64*. Caspar Markdanner forestod også fornyelser og nyanskaffelser i kirkerne under hans len Koldinghus og omkring hans gård i Dollerup (Skanderup Sogn, Ribe Amt). Dette gjaldt ikke mindst Kolding Skt. Nikolaj og, på kongens vegne, Koldinghus (†) Slotskirke (*DK Vejle* 583 ff, 924 ff), foruden Anst, Gesten, Skanderup og Lejrskov kirker (*DK Ribe* 2464 ff, 2524 ff, 2556 ff, 2428). Se endvidere s. 3822.

³ 31. marts 1623 havde kirken 216 mark i forråd hos Caspar Markdanners arvinger, mens den 13. dec. 1623 skyldte Frederik Markdanner 587 mark. *Rgsk. 1611-64*.

⁴ *Kronens Skøder* II, 683 (4. sept. 1688).

⁵ LAFyn. *Menighedsrådsark. Synsprot.*

⁶ LAFyn. *Provstiark. Div. sager*. Fortegnelse over Rønninge Kirkes forfatning 5. nov. 1801.

⁷ Jens Rasmussen og Anne Riising, *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604*, Odense 1995, 75. If. Jacob Madsen var indvielsen tilsyneladende af kortere varighed ('en stund').

⁸ Gildet er tidligst nævnt 1601, men går formentlig tilbage til middelalderen, jf. Poul Bjerge, Thyge Søegaard og August F. Schmidt, *Danske Vider og Vedtægter*, Kbh. 1904-38, I, 278-96; Lars Bisgaard, *De glemte altre*, Odense 2001, 219-20. Se endvidere s. 3766.

⁹ Holger Rørdam, *Danske Kirkelove*, Kbh. 1883-89, I, 405 (nr. 421); Rasmussen og Riising 1995 (note 7), 71.

¹⁰ Rasmussen og Riising 1995 (note 7), 75-6.

¹¹ Rasmussen og Riising 1995 (note 7), 72.

¹² LAFyn. *Fyns bispeark. Synsforretninger og andre indberetninger om kirkebygninger og kirkernes indkomst 1631-1702*.

¹³ *Bendz 1820*, 20. Bendz 1820 svarer i hovedtræk til manuskriptet LAFyn. *Topografica. Bendz 1818*, der også benyttes.

Fig. 96. Skibets nordmur set fra nordkappellets loftsrums. I bunden af hvælvlokken ses den nordøstre, romanske hjørnelisen (s. 3700); herover (th.) skibets forhøjelse med blændingsfrise (s. 3711) og skibets østforlængelse (tv.) med båndblending (s. 3713). Foto Mogens Vedsø 2016. – *North wall of nave seen from loft of north chapel. At the bottom of the vault pocket, the northeastern Romanesque corner pilaster; above it the heightening of the nave with recess frieze.*

¹⁴ RA. *Reviderede rgsk.* Rgsk. 1664–71

¹⁵ Bendz 1820, 20.

¹⁶ LAFyn. *Præsteark.* Korrespondance; *Menighedsrådsark.* Synsprot.

¹⁷ LAFyn. *Den kgl. Bygningsinspektørs arkiv.* Sager vedr. kirkebygninger på Fyn 1915–25. Koncepter 9. april 1921, 26. maj 1921.

¹⁸ Grundet lisenernes ringe fremspring mangler et egentligt forbandt med langmurene i øvrigt.

¹⁹ NM.

²⁰ Basen er formentlig ved nævnte restaurering sænket et skifte (sml. fig. 8 og fig. 10).

²¹ Smigen kan eventuelt hidrøre fra en sekundær behugning.

²² Ommuringens omfang udelukker ikke et eventuelt, nu borthugget, portalfremspring.

²³ En tilsvarende anvendelse af rejste sten, der ses på indersiden af vestgavlen i Åsum Kirke (s. 3486 og fig. 41), kan være et tilsvarende fænomen.

²⁴ Af korrespondance med dipl. ing. Jens Christian Holst, dr. Christofer Herrmann og dr. Tilo Schöfbeck fremgår, at nært beslægtede arkitekturtræk findes i det mecklenburgske område.

²⁵ Ved forlængelsen øgedes skibets størrelse til omtrent halvdelen gange den oprindelige.

²⁶ Da gavlen endnu er bevaret, må forbindelsen være skabt ved en gennembrydning, der muligvis kan være identisk med den nuværende tårnbue.

²⁷ Denne datering gælder det nuværende tårns tagværk, men da dettes forhøjelse ikke kan have fundet sted så tidligt som angivet, blev tagværket sandsynligvis i sin fulde udstrækning genanvendt fra det ældre, lavere tårn.

²⁸ Murtykkelsen er overensstemmende med vestforlængelsens.

²⁹ Falsene ses tydeligt i gennemgangen fra tårnets sekundære trappehus (jf. fig. 101) samt på østsiden set fra skibets tagrum.

³⁰ Tårnbuens visuelle overensstemmelse med tårnrummets senere opførte skjoldbuer kan dog give anledning til nogen tvivl.

³¹ Dette bjælkelag var bevaret frem til opførelsen af tårnrummets nuværende hvælv, i hvis overside tre af dem har efterladt aftryk (jf. s. 3715 og fig. 22).

³² Der er ikke bevaret rester af triumfmuren, men indersiden af forhøjelsen viser ingen spor af en udført eller påtænkt forhøjelse af østmuren.

³³ Om et tilsvarende har eksisteret i nord, er uvist, da hovedparten af nordmuren er fjernet ved det senere kapels opførelse.

Fig. 97. Skibets sydmur med romanske vindue (s. 3706); herover forhøjelse med blændingsfrise (s. 3711). Foto Kirstin Eliassen 2016. – *South wall of nave with Romanesque window; above it the heightening with recess frieze.*

³⁴ Lugens vestside dækkes for hovedpartens vedkommende af skibets østligste hvælv, der formentlig er rejst højere end oprindeligt planlagt. Fladbuestykket og murværket herover er sekundært bortbrudt af hensyn til den fortsatte passage efter hvælvenes opførelse. Sml. en tilsvarende luge i tårnets østmur i Vissenbjerg Kirke, s. 3368.

³⁵ Denne frise er meget velkendt i amtets kirker.

³⁶ Tilsvarende blændinger ses i Fraugde Kirkes våbenhus (s. 3525).

³⁷ Dette skyldes uden tvivl fortrinsvis den ringe murtykkelse.

³⁸ En forstærkning på midterhvælvets østkappe er muret ind over det østre hvælv.

³⁹ Blændingstypen træffes sporadisk i de fynske kirker, se f.eks. Drigstrup Kirkes tårngavle (Bjerger Herred).

⁴⁰ Døren sidder tæt på glamhullets vestre vange og i dens vestside ses de tilmurede false i glamhullets yderside (fig. 101).

⁴¹ Dette af hensyn til indhejsning af klokker.

⁴² En uregelmæssighed i trappeløbets yderside mod øst

må være resultat af en fejl disponering, således at muren her kun er blevet en halv sten tyk.

⁴³ 1,1-1,2 m, som svarer til normen.

⁴⁴ LAFyn. *Topografica*. Bendz 1818.

⁴⁵ Hvælvene i Mesinge og Magleby kirker dateres ved kalkmalede indskrifter til henholdsvis 1517 og 1514.

⁴⁶ Hvælvet i Ryslinge Kirke dateres ved en kalkmalet indskrift til 1479.

⁴⁷ LAFyn. *Amtsprovstiark.* Korrespondance.

⁴⁸ LAFyn. *Amtsprovstiark.* Korrespondance. 27. dec. 1845.

⁴⁹ LAFyn. *Amtsprovstiark.* Korrespondance. 8. juli 1846, 21. nov. 1846.

⁵⁰ LAFyn. *Amtsprovstiark.* Korrespondance. 19. maj 1847, 31. maj 1847, 12. juni 1847, 30. okt. 1847.

⁵¹ LAFyn. *Amtsprovstiark.* Korrespondance. 12. jan. 1848, 29. marts 1848, 16. jan. 1850; *Præsteark.* Embeds-sager.

⁵² NM. Trappen etableredes i den tidligere kalorifers indblæsningskanal.

⁵³ LAFyn. *Topografica*. Bendz 1818.; *Bispeark.* Synsforretn.

⁵⁴ LAFyn. *Provstiark.* Div. sager. Indberetning ved J. C. Bendz til DaKanc. 1. nov. 1791.

⁵⁵ Planer om at udskifte trævinduet med et jernvindue 1869 er tilsyneladende ikke gennemført. LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot.

⁵⁶ LAFyn. *Præsteark.* Synsforretn.

⁵⁷ *Hylleberg Eriksen 2015*. Der blev i alt udtaget 15 boreprøver samt fire afsavede stykker eg, i alt 19 prøver, hvoraf 13 prøver er dateret. Alle boreprøverne er udtaget gennem splintveddet, hvorved dette er smuldret bort på nogle af prøverne, og de afsavede prøver fra koret, der henlår her efter den seneste restaurering af dette (prøvenr. 41250069, 41250079, 41250089 og 41250099) havde splintved bevaret. De ni daterede prøver fra koret kan deles op i tre grupper. Ældste gruppe består af 41250059 og 41250099, der korregeret for manglende splint, giver et fældningstidspunkt o. 1463. Næstældste gruppe består af seks prøver (41250019-49 og 41250079-89), der korregeret for manglende splint, giver et fældningstidspunkt o. 1525, mens den yngste, der består af én prøve (41250069), korregeret for manglende splint, giver et fældningstidspunkt o. 1532. De to udtagne boreprøver fra bindbjælker i skibet (41251019 og 41251029) kunne ikke dateres. Af de fem udtagne prøver af tårnets tagværk kunne fire dateres (41252019-49), der korregeret for manglende splint, giver et fældningstidspunkt o. 1437. De tre udtagne prøver i våbenhuset kunne ikke dateres.

⁵⁸ Sml. Sanderum Kirke (s. 2922).

⁵⁹ LAFyn. *Bispeark.* Synsforretn.; *Menighedsrådsark.* Synsprot.

⁶⁰ LAFyn. *Bispeark.* Synsforretn.

⁶¹ LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot.; NM.

Fig. 98. Åbning mellem kor og skib (s. 3713). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Opening between chancel and nave.

⁶² Rasmussen og Riising 1995 (note 7), 76, jf. også Ulla Hastrup, »Altertavler og kalkmalerier 1475–1525: Eksempler på samspil«, *Billeder i middelalderen*, Lars Bisgaard m.fl. (red.), Odense 1999, 34–35.

⁶³ Dette kors slutter sig måske, som anført af Karsten Larsen, til udsmykningen fra 1473.

⁶⁴ Ulla Hastrup, »Dansk kirkekunst med trykte forlæg«, *Bogvennen* 1982, 105–28.

⁶⁵ Janez Höfler, *Der Meister E. S – ein Kapitel europäischer Kunst des 15. Jahrhunderts*, Regensburg 2007, 2, nr. 37; Max Lehrs, *Geschichte und kritische Katalog des deutschen, niederländischen und französischen Kupferstichs im XV Jahrhundert*, Wien 1908–34, IX, nr. 140.

⁶⁶ Sml. Höfler 2007 (note 65), 2, nr. 38 og F.W. H. Hollstein, *German engravings, etchings and woodcuts c. 1400–1700*, XXIV (Israhel van Meckenem), Blaricum 1986, nr. 91 og 122, efter hhv. Mester E.S. og Mesteren for Berlin Passionen.

⁶⁷ Blandt parallelterne skal fremhæves kalkmalerier i Jetsmark (1474, Hjørring Amt) og Gedsted (Viborg Amt), der begge fremviser heste og røvere. Den korsfæstede og korstræet svarer nøjagtigt til en lille kalvarie-

fremstilling fra Meckenem, hvis større fremstillinger af samme motiv også kan have inspireret til den omfangsrige scene. Hollstein, *German XXIV* (note 66), hhv. nr. 134 og nr. 40.

⁶⁸ Hastrup 1999 (note 62), 34.

⁶⁹ Hastrup 1999 (note 62), 47 note 31; Gurli Sjø, »Gregsmesse og Rosenkransmadonna i et Mariakapel«, *DaKalkmalerier* 6, 212–13.

⁷⁰ Lars Bisgaard anfører, at motiverne 'typisk havde aflad knyttet til sig', men tilføjer at det er uvist om det var tilfældet i Rønninge. Bisgaard 2001 (note 8), 271.

⁷¹ Der er ikke konstateret ribbedekoration i koret.

⁷² KglBibl. *Kallske saml.* 377, 4°.

⁷³ LAFyn. *Præstark.* Korrespondance.

⁷⁴ Ifølge konservator Mogens Larsen kunne træets patina tyde på, at det først var blevet malet 1892, jf. også LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot. En senere bemaling fra 1927 omfattede gråbrunt, blå og grønt med forgyldte og rødbrune detaljer.

⁷⁵ Se endvidere Jens Vellev, »Altre og alterindvielser – særligt i Odense stift«, *Fynske Minder* 1975, 23–61, sp. 42.

⁷⁶ Bendz 1820, 10–11.

⁷⁷ *Fyens Tidende* 13. sept. 1915.

⁷⁸ Midtfeltets nedre figurgruppe er samlet af to relieffer, hhv. ca. 88×59 cm (tv.) og 86×21 cm. Figuren af den korsfæstede er ca. 41 cm høj, røverne hhv. 36 og 32 cm. De fire siderelieffer måler ca. 55×35 cm. Se endvidere Sissel F. Plathe og Jens Bruun, *Danmarks Middelalderlige Altertavler*, Odense 2010, 829–30.

⁷⁹ Røvernes kors er oprindelige, men suppleret i nyere tid.

⁸⁰ Odense Bys Museers protokol. Inv.nr. 3410.

⁸¹ Det bemærkes dog, at den onde røver ses i identisk positur hos den nederlandske mester I. A. M. fra Zwolle (–o. 1460–90–). F.W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts c. 1450–1700*, XII, Amsterdam 1955, 261.

⁸² Hollstein, *German XXIV* (note 66), nr. 145.

⁸³ Hollstein, *German XXIV* (note 66), nr. 149. F.W. H. Hollstein, *German Engravings, Etchings and Woodcuts c. 1400–1700*, XLIX, Rotterdam 1999, nr. 9.

⁸⁴ Hollstein, *German XXIV* (note 66), nr. 45. En parallel findes i altertavlen i Sollentuna (SvK, Uppland, VI, 623), sml. desuden det lille relief fra Blegind (DK Århus 3051).

⁸⁵ Hollstein, *German XXIV* (note 66), nr. 152. Kristus og de to soldater ses helt tilsvarende i Tibirke (DK Frborg 1324).

⁸⁶ På et fløjmaleri visende Maria Magdalena. Plathe og Bruun 2010 (note 78), 568.

⁸⁷ Hans Nieuwdorp (red.), *Antwerp Altarpieces*, Antwerpen 1993.

⁸⁸ F.W. H. Hollstein, *German Engravings, Etchings and Woodcuts c. 1400–1700*, VI, Amsterdam 1960, nr. 11, 19.

⁸⁹ Plathe og Bruun 2010 (note 78), 103, 1163–65.

⁹⁰ Bendz 1820, 13-14.

⁹¹ LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot. Ifølge biskop Engelstofts notater 1862 manglede 'krucifikset', hvor- med vel sigtedes til Jesu korstræ. *Engelstoft* 126.

⁹² LAFyn. *Odense Skt. Hans Kirkeinspektionsarkiv.* Ind- komne Sager 1830-92. Brev fra Worsaae af 8. april 1881.

⁹³ F. W. H. Hollstein, *German Engravings, Etchings and Woodcuts c. 1400-1700*, LXVII, Amsterdam 2006, nr. 24.12.

⁹⁴ F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts c. 1450-1700*, XXII, Amsterdam 1980, nr. 251.

⁹⁵ *Fynsk Kirkesølv* 122-23.

⁹⁶ Søn af den tidligere kirkeejer Sigismund Volf Veit de Mylius (†1885).

⁹⁷ På lågets inderside er indsat en erindringsmønt fra Kong Christian IX og Dronning Louises guldbryllop 1892.

⁹⁸ Kanden må således være anskaffet kort efter biskop Niels Fabers cirkulære om, at 'de sorte hverdagsflasker' skulle erstattes af 'passende vinkander'. LAFyn. *Amtsprovstiark.* Korrespondance. 4. juni 1836.

⁹⁹ Sml. *DK Maribo* 1057 og *DK Århus* 1913.

¹⁰⁰ Hiltrud Westermann-Angerhausen, *Mittelalterliche*

Rauchfässer 800 bis 1500 (Bronzegeräte des Mittelalters 7), Petersberg 2014, 343.

¹⁰¹ *Præsteindb 1809.* Identifikationen er foreslået af redaktorerne af *Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807*, Christian Adamsen og Vivi Jensen (red.), III, Højbjerg 1997, 222.

¹⁰² Jf. også *Fyens Tidende* 13. sept. 1915.

¹⁰³ Krucifikset blev 1729 stjålet af Jørgen Clausen Foss, der tjente ved Bierne Mølle. Med et bøjet søm dirkede han kirkedøren op og gik målrettet efter krucifikset, som var hans eneste udbytte fra indbrudstyveriet. Foss forsøgte at afhænde det i Odense gennem en soldaterkone, men blev pågrebet og sendt til Bremerholm på livstid. LAFyn. *Odense byfogedarkiv.* Tingbog 9. jan. og 30. jan. 1730.

¹⁰⁴ Jf. foto af Poul Nørlund 1934 i NM.

¹⁰⁵ Jan A. Gadd, »Brass Basins and Bowls from a Single Nuremberg Workshop, Around 1500-1580«, *Journal of the Antique Metalware Society* 16, 2008, 2-21.

¹⁰⁶ Fremstillingen er typisk for 1500-tallets første halvdel, jf. *DK Odense* 2722 note 62.

¹⁰⁷ Jf. *DK Maribo* 930 og *SvK Gotland* VI, 5 (150), 424. Se endvidere *DK Odense* 3239 og *DK Svendborg* 1478 note 148. Indskriften, der optræder på talrige fade, har

Fig. 99. Bindbjælke i skibet mellem 2. og 3. Hvælvfag. (s. 3729). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Tie beam in nave between 2nd and 3rd vault bay.

Fig. 100. Det senmiddelalderlige skibs østforlængelses gavl med toptinde med spor af konsoller til bæring af en klokkekam (s. 3714). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Gable of eastern extension of Late Medieval nave with merlon and traces of brackets for a bell cot.

også været foreslået læst som »mivehue«, *DK Århus* 4090, 4236, 4275 og *DK Holbæk* 2595, 2776. Sognepræst J. C. Bendz anførte 1820, at der var tale om en forkortelse for 'in nomine castæ virginis sanctæ matris matris jesu christi' (*Bendz* 1820, 11-12) med henvisning til en artikel fra samme år: Lorentz Bynch, »Om nogle Døbefade i de danske Kirker. Indskrifterne paa Træden Kirkes Døbefad«, *Antiqvariske Annaler* III, 1820, 161-77. Jan A. Gadd har sat spørgsmålstegn ved, om indskriften skal tillægges en betydning ud over det æstetiske. *Gadd* 2008 (note 105), 15.

¹⁰⁸ *Bendz* 1820, 11-12. Hans Markdanner til Rønninge Søgård overlod ved sin død 1642 et 'drevet mesingbækken' til sin tjener Peder Hansen i Såderup. Der opstod efterfølgende strid om bl.a. dette fad mellem arvingerne og Peder Hansen med sognepræst Søren Iversen Winum som medinteressent. Det kan ikke udelukkes at være dette fad, der har fundet vej til kirken. *Aasum Herreds Tingbog 1640-43*, Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup (udg.), Kbh. 1956, 328-29; *Aasum Herreds Tingbog 1643-45*, Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup (udg.), Kbh. 1957, 54-55. Striden stod ikke som anført i *DaAdÅrb* 1940, suppl. 170, mellem arvingerne og Melchior Oldeland.

¹⁰⁹ *Bendz* 1820, 20; LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.

¹¹⁰ Sml. Oluf Bagers epitafium 1576 i Odense Skt. Hans Kirke (*DK Odense* 1421 fig. 202). Det har fantasifuldt været foreslået, at hovedet forestillede Skt. Søren. *Fyens Tidende* 13. sept. 1915. Måske er der tale om en indflydelse fra de mange fynske prædikestole med hovedprydede bærestolper (f.eks. *DK Odense* 3032, 3291, 3410), når prædikestolen i Skanderup, opsat 1589 af Caspar Markdanner, har en mandsbuste som bærestolpe (*DK Ribe* 2566).

¹¹¹ *Bendz* 1820, 12; *Skandinavisk Folkemagazin* 1873, sp. 441-45. Gengivet som »N. H. D.«, formentlig fejlagtigt, i *Fyens Tidende* 13. sept. 1915. †Opstanderen må antages at have eksisteret indtil 1927.

¹¹² Mogens Larsens rapporter 1962 og 1968, jf. også KglBibl. *Kallske saml.* 377, 4°; LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.

¹¹³ Jf. prædikestolen i Kolding Skt. Nikolaj (*DK Vejle* 696) og Søren Iversen Winum, *Liigprædicken aff den 113. Davids Psalm over Caspar Marckdanners til Søgaard Jordeferd udi Rønninge* 6. Oct. 1618, Kbh. 1619.

¹¹⁴ Det første frisefelt er udskiftet 1968. En tilsvarende indskrift læstes 1820. *Bendz* 1820, 12.

¹¹⁵ Der kendes ikke ældre indskrifter.

Fig. 101. Indgang til tårnets mellemstokværk gennem tilmuring af glamhul (s. 3718). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Entrance to middle floor of tower through bricked-up belfry light.

¹¹⁶ Sml. prædikestolene fra 1572 i Veflinge (Skovby Hrd.) og 1570'erne i Allerup (DK Odense 3636).

¹¹⁷ Bendz 1820, 12, der citerer de nævnte, men fejldentificerer som Sl. 63 og Præd. 5.

¹¹⁸ Den hvide staffing stemte ifølge Mogens Larsen overens med altertavlens næstældste, og begge må folgelig være lidt yngre end 1728. Jf. Bendz 1820, 12.

¹¹⁹ Ved istandsættelsen 1968 fornyedes enkelte lister, et hængestykke samt gulv og bærebjelke. Underbaldakinen, der var beklædt med krydsfiner, fik nye brædefyldinger med forbillende i et bevaret oprindeligt fag mod sydøst. Samtidig fjernedes også en rød plysbeklædning (jf. fig. 82) på kurvens overside, der 1800-tal-

let igennem havde karmoisinrød fløjlsbeklædning. Bendz 1820, 12; LAFyn. Menighedsrådsark. Synsprot.

¹²⁰ Stolen, der er farvesat ved Birgitte Fløe, var indtil 2006 bemalt som kapellets stader.

¹²¹ LAFyn. Provstiark. Div. sager. Senere bemalinger bestod hhv. i ådring og grå farvetoner.

¹²² Det ca. 16×10 cm store stykke har røde og blå farverester. Det kan dog ikke udelukkes at hidrøre fra altertavle nr. 1.

¹²³ Herskabsstolens bemaling har siden 1783 fulgt stolestadernes.

¹²⁴ Våbenmalerierne omtales 1818. LAFyn. Topografica. Bendz 1818. Søren Abildgård omtaler 1762 kun våbener på den nordre stol. NM. Søren Abildgård II, 8. Det kan ikke med sikkerhed afgøres, om der forud for maleriet er sket en glathøvling, eller om stykkerne er udskiftet.

¹²⁵ Sml. kisten fra Glorup (Svindinge S., Svendborg Amt) der bærer dateringen »1673«.

¹²⁶ Meddelt af orgelbyggeriet.

¹²⁷ Svellen omfatter ikke Principal 8'.

¹²⁸ Sven Atle Johannesen: »Albert E. Lang og Råholt-orglet«, *Orgelspeilet* 2013, 3, 53–59. I forbindelse med flytningen blev orglet ombygget og forsynet med en ny facade. Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

¹²⁹ Petersen & Steenstrup, *Fortegnelse over ca. 600 Harmonier Leverede fra 1871 til 1915*, Kbh. 1915. LAFyn. Menighedsrådsark. Synsprot.

¹³⁰ KglBibl. Kallske saml. 377, 4°. Den er under alle omstændigheder anskaffet for Kullerups død 1748, da de sidste to cifre i dette årstal er anført sekundært.

¹³¹ Louis Bobé anfører, uden kilde, at guld kæden er skænket af Christian IV. Louis Bobé, »Caspar Markdanner«, *PersHistT* 10, II, 1935, 45.

¹³² Våbenet viser tydeligt løven med et træ og ikke en fakkell. Cf. Achen, *Adelsvåbener* 353.

¹³³ Georg Bruun, *Tø Portrætter fra Koldinghus*, Kolding 1931, 43 (genoptrykt i Georg Bruun, *Kolding før 1700*, Kolding 1933). Chr. Axel Jensens indberetning 1923 i NM indeholder kun sparsomme noter om relieffet, som han på intet tidspunkt i sine studier af Markdanners gravsten (s. 3769) forbandt med dennes formodede mester Claus Lauritzen.

¹³⁴ Jf. DK Vêjle 984, 987.

¹³⁵ Gert van Egen udførte alabastportrætter af Frederik II og Christian IV. Povl Eller, »Christian 4's ungdom«, *Dansk Kunsthistorie*, II, 1973, 92–94; Hanne Honnens de Lichtenberg, »Gert van Egen (I)«, Weilbach, *KunstLeks* (4. udg.), II, 1994, 199.

¹³⁶ Såfremt portrættet også oprindeligt har været op-
hængt i kirken, har det med sine beherskede dimensioner næppe overtrådt Kalundborgrecessens forbud (1576) mod at indmure 'store alabastbilleder eller andet sligt' i kirkerne. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, *Samling af gamle danske Love* IV, Kbh. 1824, 295–96.

¹³⁷ Det omtales ligesom præsterækketavlen (s. 3763) som 'fastgjort i muren', dvs. ophængt snarere end indmuret. *Bendz 1820*, 14.

¹³⁸ Måske ved denne lejlighed fremstillede en keramisk kopi (med polykrom bemaling), der nu findes i Museum of Fine Arts, Boston (accessionsnr. 1983.75). Kopien gentager en skade i kantens profilering og må derfor antages at være en del yngre end originalen. Desuden en yngre gipskopi i Koldinghus Museum.

¹³⁹ *Bendz 1820*, 12.

¹⁴⁰ *Bendz 1820*, 13–14. Sml. hjulkronerne fra Gimlinge (DK Sora 856) og fra en ukendt fynsk kirke (nu i NM), Niels-Knud Liebgott, *Lys. Lamper, stager og kroner fra middelalder og renaissance*, Kbh. 1973, 29.

¹⁴¹ *Bisgaard 2001* (note 8), 78–82.

¹⁴² Ifølge Henning Thalund fjernedes ved istandsættelsen 1983 modelbyggerens karakteristiske 'forkerte proportioner, skrigende farver, borter og mønstre på skroget, dukkematrosen m.m.'. Skibets navn ændredes samtidig fra Eva til Eva Malene. Thalund, *Kirkeskibe 59*.

¹⁴³ LAFyn. *Præsteark*. Synsforretn. Se evt. Martin Wangsgaard Jürgensen, »Døden bag kirkedøren«, *Skalk* 2016, 2, 18–23.

¹⁴⁴ Klokken vægt blev 1820 angivet til ca. 800 kg, lidt mere end vægten af tårnklokke nr. 2. *Bendz 1820*, 9.

¹⁴⁵ LAFyn. *Præsteark*. Ministerialbog.

¹⁴⁶ LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot. Klokke nr. 1 var 1820 ophængt midt i klokkestokværket. *Bendz 1820*, 9.

¹⁴⁷ Victor Hermansen, *Klokkeskatterne af 1526 og 1601*, 19. Utrykt ms. i NM.

¹⁴⁸ *Rasmussen og Riising 1995* (note 7), 72, 75.

¹⁴⁹ I sin gengivelse af indskriften på tårnklokke nr. 3 anførte N. C. Bendz 1755 dateringen »M.C.D.I.« (1401). Da klokken har haft en datering med minuskler 'mccl' (1450), hvoraf det sidste bogstav er blevet fejllæst enten 1725 ved støbningen af tårnklokke nr. 3 eller af N. C. Bendz. KglBibl. *Kallske saml.* 377, 4°. J. C. Bendz opfattede årstallet som 1410. *Bendz 1820*, 9.

¹⁵⁰ Formlen kendes ikke mindst fra Flensborg-støberen Peter Hansen (Uldall, *Kirkeklokker* 221–37), der leverede klokker til flere fynske kirker.

¹⁵¹ *Bendz 1820*, 9.

¹⁵² Hugo Johannsen, »Stenhuggere på Frederik II's og Christian IV's tid«, Inge Mette Kirkeby (red.), *Sandstensportaler i Danmark*, Kbh. 1995, 80, genoptrykt som »Stonemasons in Denmark from the Reigns of Frederik II (1559–1588) and Christian IV (1588–1648)«, *Masters, Meanings & Models*, Michael Andersen m.fl. (red.), Kbh. 2010, 160–83.

¹⁵³ Georg Galster, *Danske og Norske Medailler og Jetons ca. 1533-ca. 1788*, Kbh. 1936, nr. 25. Stenhuggeren har vist kongens ansigt en smule mere forfra end gengivelsen på medaljen.

Fig. 102. Detalje af sydvæg i tårnets mellemstokværk set mod sydvest med skalmur og del af tilmuret glamhul (s. 3711). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Detail of south wall on middle floor of tower looking south west with facing and part of bricked-up belfry light.*

¹⁵⁴ Begge lillefingre og højre hånds pegefingre bærer guldring.

¹⁵⁵ Sml. med hovedmotivet i epitafiemaleriet 1595 over sønnen Christian Markdanner, *DK Vejle* 730.

¹⁵⁶ Hermernes spader genfindes på Jørgen Skrams gravsten fra o. 1592 i Tjele (Viborg Amt) fra 'det jyske gravstensværksted' (Jensen, *Gravsten* nr. 657). Jf. også Hanne Honnens de Lichtenberg, *Tro, håb & forfølgelse: Kunstneriske udtryksformer i 1500-tallets Danmark*, Kbh. 1989, 284–85.

¹⁵⁷ Samme år opsattes en mindetavle over Markdanners istandsættelse af Anst Kirke (*DK Ribe* 2503).

¹⁵⁸ Skriftstedet citeredes også i ligprædikenen. Søren Iversen Winum, *Liigprædicken aff den 113. Davids Psalm over Caspar Marckdanners til Søgaard Jordeferd udi Rønninge 6. Oct. 1618*, Kbh. 1619.

¹⁵⁹ Horats, ode IV 7, v. 16.

¹⁶⁰ *Winum 1619* (note 158).

¹⁶¹ Jf. også Hugo Johannsen og Birgitte Bøggild Johannsen, »Adelsvælde og renaissance«, *Herregården*, John

Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen (red.), 2, Kbh. 2005, 28.

¹⁶² Derimod kunne Winum med udgangspunkt i Sl. 113, som Markdanner selv havde valgt på sit dødsleje, navnlig med henvisning til vers 5-8 om Guds ophøjelse af de svage og fattige, udlægge en række bibelske modeller for Markdanners verdslige ophøjelse. Det drejede sig om Josef, Moses, David, Daniel og Ester, der alle på nær David var blevet ophøjet i eksil – en tydelig analogi til kejser Maximilian II's adling af Markdanner 1571 efter årtiers udlændighed. *Winum 1619* (note 158). Om Markdanners forældre forlød det blot, at de var 'ærlige og fromme', et greb, der svarer til formen i de ældste danske ligprædikener, jf. Grethe Jacobsen, »Danske ligprædikener 1565-1610«, *HistT* 105,1, 2015, 11-12. Se endvidere *Bobé 1935* (note 131), 39-47 og Rasmus Agertoft, »Resten er historie. 1500-tallets adelige gravsten som biografi«, *PersHistT* 2015, 63-91.

¹⁶³ »at wi bliffuer til stoff oc aske, oc maa bliffue slanger oc orme til spise«, endvidere citat fra Job. 17,14. *Winum 1619* (note 158).

¹⁶⁴ Chr. Axel Jensen anførte endvidere, at stenen har 'en ganske anden holdning end højrenæssancens værker; den indrammende arkade med dens bevægede dødningshermer spiller sammen med det livfuldt skildrede ægtepar, hvis trivsel vel lige så meget skyldes modens krav som ønsket om portrætlighed'. Chr. Axel Jensen, »Om adelige Gravminder fra Senrenæssancens og Bruskbarokkens Tid«, *Fortid og Nutid XVI* (1945-46), 124-25.

¹⁶⁵ Chr. Axel Jensen, »Senrenaissance og Bruskbarok«, *Danmarks Billedhuggerkunst*, V. Thorlacius-Ussing (red.), Kbh. 1950, 166; endvidere samme i Weilbach, *KunstLeks* 3. udg., II, Kbh. 1949, 245.

¹⁶⁶ *Jensen 1950* (note 165), 166.

¹⁶⁷ På sidste side af det efterladte manuskript til andet bind af *Danske Adelige Gravsten*, som Chr. Axel Jensen ifølge udgiverens forord arbejdede på til det sidste, var med blyant anført: »Casper Markdanner 1602 kan have sammenhæng med Magdeburgeren Ertle«, jf. Jensen, *Gravsten* II, 129. Om denne, se endvidere Günther Deneke, »Magdeburger Renaissance-Bildhauer«, *Monatshefte für Kunstwissenschaft* 6 (1913), 99-110; 145-59; 205-12.

¹⁶⁸ *Johannsen 1995* (note 152), 80. Siden Chr. Axel Jensen er flere værker gennem skriftlig dokumentation eller signatur knyttet til Lauritzen. Jf. Merete og Jens Bergild, »Claus Lauritzen«, Weilbach, *KunstLeks* (4. udg.) 5 (1995), 58.

¹⁶⁹ *DK Vejle* 923-24.

¹⁷⁰ Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen, »Dresden und Kopenhagen – Stadt und Hof«, *Mit Fortuna übers Meer: Sachsen und Dänemark – Ehen und Allianzen im Spiegel der Kunst (1548-1709)*, Jutta Kappel og Claudia Brink (red.), Berlin 2009, 42-45; *DK Vejle* 941 ff.

¹⁷¹ LAFyn. *Topografica. Fyn i alm.* 6. Udskrift af præstebereftninger 1706-07 om kirkerne.

¹⁷² *Bendz 1820*, 15, 34-35.

¹⁷³ Han begravdes i kirken 28. febr. 1577. Joh. Grundtvig (udg.), »Ejler Brockenhuus historiske optegnelser«, *FySaml* 6, 328.

¹⁷⁴ *Rasmussen og Riising 1995* (note 7), 76; KglBibl. *Kallske saml.* 377, 4°.

¹⁷⁵ *Bendz 1820*, 15.

¹⁷⁶ LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot.; LAFyn. *Præsteark.* Korrespondance. Breve af 18. aug. 1847, 19. jan. 1848, 6. juli 1852. Hele sagen er udførligt behandlet i Johannes Pedersen, »Om stolestader og gravkapel. Af Rønninge sogns og kirkes historie«, *KirkeHistSaml* 7, 6, 1965-68, 411-51.

¹⁷⁷ Den må antages, at være etableret efter sønnen Christian Markdanners død 1595 (jf. *DK Vejle* 756).

¹⁷⁸ *Bendz 1820*, 15-20.

¹⁷⁹ Thiset, *StamtavlerVI*, 130 angiver fødselsåret til 1597.

¹⁸⁰ KglBibl. *Kallske saml.* 377, 4°. Hendes jordefærd fandt sted 4. aug. 1641 i Nyborg Vor Frue, hvor biskop Hans Mikkelsen prædikede (*DK Svendborg* 1213 note 652).

¹⁸¹ KglBibl. *Kallske saml.* 377, 4°. Han blev dræbt på gaden af hofjunker Claus Buchwaldt. Thiset, *StamtavlerVI*, 129.

¹⁸² KglBibl. *Kallske saml.* 377, 4°. Se endvidere s. 3688.

¹⁸³ *Bendz 1820*, 14.

¹⁸⁴ KglBibl. *Kallske saml.* 377, 4°; *Bendz 1820*, 14; LAFyn. *Amtsprovstiark.* Korrespondance.

¹⁸⁵ *Bendz 1820*, 19. Johan Caspar Rasch arvede en murert begravelse i Nyborg Vor Frue, hvor hans første hustru var begravet. Den hjemfaldt 1767, *DK Svendborg* 1165-66.

¹⁸⁶ LAFyn. *Topografica.* *Bendz 1818.* *Bendz 1820*, 19 angiver forkert dødsdato.

¹⁸⁷ *Bendz 1820*, 14-15.

¹⁸⁸ LAFyn. *Præsteark.* Ministerialbog. Christen Lemvig begravdes på den gamle kirkegård, hvor hans sten fandtes 1890; den var dog allerede da ulæselig. LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot.

¹⁸⁹ *Skandinavisk Folkemagazin* 1873, sp. 443.

¹⁹⁰ Databasen *Danske Runeindskrifter* (<http://runer.ku.dk/>). Den sidstnævnte tolkning er foreslået af Magnus Källström, »Vad betyder Rauðumskialdi på Rønningestenen DR 202?«, *Studia Anthroponymica Scandinavica – Tidskrift för nordisk personnamnsforskning* 31 (2013), 2014, 5-12.

¹⁹¹ Lisbeth M. Imer, *Danmarks Runesten*, Kbh. 2016, 53, 56-57, 153-54.

¹⁹² Efter traditionen var den flyttet fra en høj. Ole Worm, *Daniconum monumentorum libri sex*, Kbh. 1643, 239-41.

¹⁹³ *KancBrevb* 9. febr. 1652.

¹⁹⁴ H. Chr. Larsen, »Rønninge-Stenen«, i *ÅrbOdense og Assens* 1918, 292.

Fig. 103. Sengotisk †kalkmaleri i tårnhvælvingen (s. 3739). Foto M. Mackeprang 1919. – *Late Gothic †wall painting. East severy of tower vault.*

¹⁹⁵ 1915 begyndte en lokal kampagne for en tilbageføring til Rønninge, i hvilket ærinde 'Udvalget for Rønningestenenens Flytning' med opbakning fra Historisk

Samfund for Odense og Assens Amter 1919 henvendte sig til NM, der dog forholdt sig neutralt.

¹⁹⁶ *Fyens Stiftstidende* 8. marts 1982.

RØNNINGE CHURCH

Historical introduction. The church is on a hill at the centre of the large village, a location corresponding to Bishop Jacob Madsen's description of 1590: "on a high hill in the village and the forest". The earliest mention of the church is in 1397, when it appears that Niels Jensen Ryning (= Rønning) (-1326-) of the Rønninge Søgård manor was buried there. Later owners of the manor of this parish included (from 1577) Caspar Markdanner (1533-1618), Lord Lieutenant of Koldinghus Castle in 1585-1617. Markdanner showed great interest in his local church, where he also performed the office of churchwarden. In 1688 the church was sold by the Crown to the owner of Rønninge Søgård, Knud Urne of Juulskov (1634-1705), and the ownership later followed the changing owners of the manor until it passed into *freehold* in 1916.

In the Late Middle Ages the church was consecrated to St. Severin, after whom a parish guild was also named. Rolfsted (p. 3801) was an *annexe* from the time of the Reformation until 1992. From 1555 Ferritslev Parish, whose †church was demolished around 1590 (cf. p. 3839), also belonged to Rolfsted.

Building. The oldest part of the church was built, presumably around 1250, in brick and consisted of a nave and a narrower †chancel. In the Late Middle Ages it underwent great changes. The nave was lengthened towards the west, and a porch was added on the south side of the nave. A relatively low tower was built in the 1430s above the western extension; the chancel was lengthened to the east in the 1460s, and afterwards the nave was heightened and extended towards the west at the expense of the Romanesque chancel. At the same time or shortly afterwards the porch and tower were heightened, and finally – in the last decades of the Middle Ages – a large chapel was built on the north side of the nave.

The Romanesque church consisted of a nave and a narrower †chancel, remains of whose east

gable are preserved in the east gable of the later lengthened nave. The long walls of the nave were once decorated with corner pilaster strips, the northwestern of which is preserved to its full height and incorporated in the long wall of the later western extension. The chancel may have had similar decoration. The west gable of the nave, with a crutch cross, is preserved except for the top point of the gable (fig. 20). The nave once had doors in the north and south, approximately in the middle of the western bay. The well preserved, excellently designed south door has been placed in a broad portal projection (fig. 10). The †north door once had a similar placing. Only one of the church's Romanesque windows is preserved in the south immediately east of the later-built porch. The interior of the church bears the strong marks of later changes in the form of heightening and vaulting.

The church belongs to a small group of Late Romanesque churches, and its best preserved detail is the portal in the south. This appears to be unique in the Danish context. The placing in a portal projection is more normal and is known from many of the brick churches of the time. A characteristic feature is the thinness of the walls and the limited size of the church.

In the course of the Late Middle Ages, mainly in the 1400s, the church underwent an unusually extensive series of rebuildings and extensions. The oldest of these is a porch and a western extension, which cannot however be dated more specifically, but both probably belong to the late part of the 1400s. A tower above the western extension may have been built c. 1437, and a lengthening of the chancel may be from the 1460s. A larger rebuilding later in the 1400s began with a heightening of the original nave and subsequently a lengthening of it towards the east, which involved the demolition of the original chancel, but the extension of the chancel was preserved, and vaults were introduced. A height-

ening of the porch and tower was a natural consequence of the heightening of the nave, and was carried out in close connection with it. Finally, at the end of the Middle Ages, a large chapel was added to the north side of the nave. A strongly projecting buttress on the southeastern corner of the lengthened nave (cf. figs. 2 and 25) is in all probability medieval. In the west side of the buttress there is a one-brick-deep segmental arched niche, probably for an altar.

An important part of the Late Medieval construction work – the heightening of the nave and its lengthening towards the east, as well as the vaulting-over and resulting heightenings of porch and tower – should be seen as an ongoing series of rebuildings which were presumably done in quick succession without necessarily being the result of overall planning. The close succession is shown by among other things matching detailed forms in the recessed gables. What is undoubtedly most conspicuous is the rather distinctive vaults in the nave. In the easternmost bay an eightfold vault of traditional design is supplemented by an eight-point star around the top of the vault with quarter-brick ribs (fig. 15). The same motif occurs in the two western vaults, where one also sees a row of rather inharmoniously placed large and small arches formed with quarter-brick ribs (figs. 16 and 17).

A crypt for Caspar Markdanner and his family was established before his death in 1618 beneath the eastern bay of the chapel.

Wall paintings. The Late Medieval wall paintings of the church were probably whitewashed over in the 1580s by order of Caspar Markdanner. In 1991–93 the wall paintings were uncovered and in most cases restored. The preserved parts are from different periods. The oldest are presumably some peculiar square consecration crosses (fig. 33), which should probably be ascribed to the 1460s. The vaults of the chancel show a Passion cycle (figs. 36–39), with a large Crucifixion scene and a concluding Judgement Day, dated by the inscription to 1473 (fig. 34). The Nativity (or the Adoration of the Kings) and the Journey of the Kings (figs. 41–42) in the eastern severity of the east bay of the nave are probably from c. 1475–

1500. Two saints (fig. 43) on the south wall of the same bay must be assumed to have been made at the same time, while a Madonna and Child (fig. 44) and the Bearing of the Cross (fig. 45) on the walls of the tower were painted c. 1510–20.

Furnishings. The oldest item of furnishing in the church is the Romanesque font (fig. 67). A *reliquary case with a *relic (fig. 47), was found in the pedestal of the post-Reformation altarpiece (no. 2), but was probably originally deposited in the medieval †Communion table. A *censer (fig. 63) from the 1300s in the Odense City Museums should also be counted among the church's medieval objects. From the Late Middle Ages comes an altarpiece (no. 1) from c. 1500–25, with a figure-rich Crucifixion and scenes from the Passion of Christ (figs. 48–55). The baptismal dish is Nuremberg work from the 1500s (fig. 66).

Various furnishings come from the time of Caspar Markdanner's ownership of Rønninge Søgård (1577–1618). The pulpit (figs. 69–71) was modernized after 1592 with reliefs, painted coats of arms and inscriptions for Markdanner and his wife Sophie Oldeland (1576–1639), but is probably a few decades earlier. Around 1600 the couple had two family pews built (fig. 72), one with her carved arms (figs. 73–74), the other supplemented with painted arms of later church owners (figs. 75–76). In the north chapel there is also a fine portrait relief in alabaster of Caspar Markdanner (fig. 83), also from c. 1600, although remounted in a frame from 1821. From the first half of the 1600s, too, come the Communion table (fig. 56) and the altar candlesticks (fig. 62). A small, chased brass pail (fig. 68) from the second half of the century served until recently as a baptismal jug. From a †chasuble obtained in 1672 comes a small crucifix figure which is now on a new chasuble (fig. 65). From the time up to c. 1700 comes a chest from c. 1675 (fig. 77) and a chandelier (fig. 85) as well as altar plate (fig. 60) and a wafer box (fig. 61) made by or attributed to the Odense master Matthis Simonsen. Of these, the chalice bears the arms and initials of the church owner Knud Urne of Juulskov (1634–1705) and his wife Anne Beate Valkendorf (1662–1720), while a monogram on the wafer

box may refer to the latter's (step-) grandmother Margrethe Didriksdatter Blome. The altarpiece (no. 2) was donated in 1728 by the incumbent Eiler Christensen Kullerup and his wife Karen Nielsdatter. It shows the Crucifixion in wood-carving and painting as well as the Last Supper, the Entombment and the Resurrected Saviour (figs. 56-59). Kullerup also donated a board listing incumbents before his death in 1748 (fig. 81). The pews are from 1783 (the chapel's, however, from 1861). The bells, from 1791 and 1834 (figs. 86-87) were supplied by the Copenhagen bell-founder family Gamst. A chasuble is from 1836 (fig. 64), a seven-branched candelabrum is from 1912 and the church ship (fig. 84) was hung up in 1920. The organ was built in 2002 by Gunnar Fabricius Husted.

Sepulchral monuments. Worth singling out among the sepulchral monuments is the tombstone from 1602 (no. 1, figs. 88-91) of Caspar Markdanner (1533-1618) and his wife Sophie Oldeland

(1576-1639). The stone, like a door portal at Rønninge Søgård with portraits of the couple, has been attributed to the sculptor Claus Lauritzen in Kolding, where Markdanner was Lord Lieutenant. The couple are shown at full length beneath a perspectival double arcade borne by Ionic herms in the form of Death figures. Markdanner was a commoner by birth and was ennobled in 1571 by the Emperor Maximilian II. He could therefore not, as was the norm at the time, have the figures flanked by coats of arms. The stone is now set up by one of the chapel walls, but was originally in the floor above the crypt in the same place, which Markdanner established c. 1600. The †coffins from here, along with †coffins from an open burial on the floor in the same chapel for the church owners of the 1600s and 1700s, were reburied in 1861 in a newly built auxiliary churchyard, while other coffins were relocated to a newly built sepulchral chapel at Rønninge Søgård (p. 3791).